

Van leergebieden
naar vakken?

De aansluiting tussen onderbouw en
bovenbouw in het vmbo

SLO • nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling

Van leergebieden naar vakken?

De aansluiting tussen onderbouw en bovenbouw in het vmbo

November 2011

slo

nationaal
expertisecentrum
leerplan-
ontwikkeling

Verantwoording

2011 SLO (nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling), Enschede

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteurs: Martha Haverkamp, Jan van Hilten, Nynke Jansma, Ruud Reenalda, Maaïke Rodenboog-Hamelink, Jan van Rooijen

Informatie

SLO

Afdeling: beroepsonderwijs

Postbus 2041, 7500 CA Enschede

Telefoon (053) 4840 661

Internet: www.slo.nl

E-mail: vmbo-mbo@slo.nl

AN: 5.6031.447

Inhoud

1.	Inleiding	5
2.	Aansluiting, wat is dat?	7
3.	Het onderwijssysteem: wat moet en mag in het vmbo?	9
4.	Leergebieden in de onderbouw, vakken in de bovenbouw	11
5.	Praktijkbeschrijvingen	15
5.1	Praktijkbeschrijving Carmel College Salland, Raalte	17
5.2	Praktijkbeschrijving CSG Reggesteyn, vestiging Willem de Clercqstraat, Nijverdal.	20
5.3	Praktijkbeschrijving De Waerdenborch, Holten	23
5.4	Praktijkbeschrijving Iedersland College Amsterdam	26
5.5	Praktijkbeschrijving KSG Marianum, locatie Lichtenvoorde	28
5.6	Praktijkbeschrijving De Nieuwe Veste, Coevorden	33
6.	Conclusies en aanbevelingen	37
	Literatuurlijst	41
	Bijlage 1 Werken met scenario's	43
	Bijlage 2 Carmelclasses	51
	Bijlage 3 Kenmerken van de vmbo-leerling	55
	Bijlage 4A Tussenevaluatie mavo 2010 (bron: De Nieuwe Veste)	57
	Bijlage 4B Onderwijskundig concept mavo (bron: De Nieuwe Veste)	59

1. Inleiding

Veel scholen bieden het onderwijs in de onderbouw van het vmbo aan in leergebieden. Zij lopen er tegenaan dat deze leergebieden niet één op één door kunnen lopen in de bovenbouw. Het examenprogramma kent vakken, geen leergebieden en niet alle vakken uit een leergebied worden in elke sector in de bovenbouw aangeboden. Daardoor worden de leerlijnen onderbroken.

Deze publicatie is bedoeld voor scholen die in de onderbouw van het vmbo werken met leergebieden of dat willen gaan doen en die in de bovenbouw toewerken naar examinering in vakken. Zij krijgen handvatten om hun onderwijs zo in te richten dat de overgang van leergebieden naar vakken voor de leerlingen zo soepel mogelijk verloopt.

Deze publicatie bestaat uit een algemeen gedeelte en een aantal praktijkbeschrijvingen uit de verschillende leerwegen van het vmbo. In het algemene gedeelte wordt vanuit verschillende perspectieven ingegaan op de aansluiting tussen onderbouw en bovenbouw in het vmbo. Deze perspectieven zijn ontleend aan de publicatie *De overgang van vmbo naar mbo: van breukvlak naar draagvlak* (Van Esch en Neuvel, 2007). Hierin beschrijven zij uitkomsten van onderzoek naar de aansluiting vmbo-mbo. Zij onderscheiden vijf perspectieven van waaruit aansluiting bekeken kan worden:

1. systeemtheoretisch perspectief
2. inhoudelijk-programmatisch perspectief
3. pedagogisch-didactisch perspectief
4. perspectief van LOB
5. organisatiekundig en –cultureel perspectief

Leeswijzer

- Hoofdstuk 2 staat stil bij de definitie van aansluiting. Er wordt ingegaan op de definitie van Van Asselt (2006) en op de verschillende aspecten die hierin worden onderscheiden.
- In hoofdstuk 3 wordt vanuit een systeemtheoretisch perspectief op een rij gezet welke zaken in de wet- en regelgeving voor onderbouw en bovenbouw van belang zijn voor een goede aansluiting.
- Hoofdstuk 4 kijkt vanuit inhoudelijk-programmatisch perspectief naar de aansluiting tussen onder- en bovenbouw en zoomt in op de leergebieden mens en natuur en mens en maatschappij.
- Hoofdstuk 5 bevat praktijkbeschrijvingen van een aantal scholen. Hierin wordt geschetst welke keuzen de scholen hebben gemaakt om te komen tot een goede aansluiting tussen onder- en bovenbouw, welke overwegingen daarbij een rol hebben gespeeld en hoe het ontwikkelproces verlopen is.
- Hoofdstuk 6 bevat conclusies en aanbevelingen.
- In bijlage 1 wordt een werkwijze beschreven waarmee scholen met behulp van scenario's keuzes kunnen maken om te komen tot een goede aansluiting.

2. Aansluiting, wat is dat?

De vraag die in dit hoofdstuk wordt beantwoord luidt: wat wordt verstaan onder aansluiting in het onderwijs en met welke aspecten hebben vmbo-scholen te maken als zij de aansluiting tussen onder- en bovenbouw willen optimaliseren?

Leerlingen maken in hun schoolloopbaan verschillende overstappen. Van primair onderwijs naar voortgezet onderwijs is meestal een grote stap. Maar ook de stap van de onderbouw in het voortgezet onderwijs naar de bovenbouw kan een overgang naar een totaal ander type onderwijs betekenen.

Het gaat bij aansluiting in het onderwijs voor leerlingen om een overgang in het leren. In de notitie *Aansluitingen in het onderwijsstelsel* van Van Asselt (2006) wordt aansluiting, vanuit een pedagogisch-didactische invalshoek, als volgt gedefinieerd:

‘Onder aansluiting verstaan we een systeem- of faseovergang waarin opeenvolgende leerwegen zo worden ingericht dat bij die overstap

- de competentieontwikkeling van de leerling wordt voortgezet;
- de leerling het overzicht en de controle behoudt over de eigen loopbaanmogelijkheden en de stappen daarin, en
- het leerproces wordt gestimuleerd door de nieuwe leeromgeving.’

De notitie focust op systeemovergangen, dus overgangen tussen opvolgende onderwijstypen, maar er wordt opgemerkt dat de principes ook opgaan voor faseovergangen. De overgang tussen onder- en bovenbouw kan als een faseovergang gezien worden.

Uitgangspunt is voor Van Asselt (2006) dat er continuïteit moet zijn in de leerloopbaan van de leerling. Veranderingen kunnen en moeten zelfs voorkomen, maar er moet altijd sprake zijn van een ‘overbrugbare kloof’.

Van Asselt (2006) onderscheidt vier aansluitingsaspecten:

1. een studeerbare overgang in de **leerinhoud** van de aansluitende programma's;
2. een hanteerbare breuk in **pedagogisch-didactische benadering** in leer- en onderwijsprogramma's;
3. continuïteit in **leeromgevingen** tussen opleidingen;
4. het aansluiten op **verwachtingen en aspiraties** bij deelnemers.

Bij elk van deze aspecten leggen we hieronder een relatie met de aansluiting tussen het onderwijs in leergebieden in de onderbouw en het onderwijs in afzonderlijke vakken in de bovenbouw van het vmbo.

1. Een studeerbare overgang in de leerinhoud

Voor een goede overgang in leerinhouden moeten leerlingen beschikken over de juiste kennis, vaardigheden en attitudes om te kunnen deelnemen aan de programma's van de aansluitende opleiding of fase. Er moeten dus geen hiaten zijn, maar ook niet te veel overlap of herhaling. Ook moet de overgang ‘studeerbaar’ zijn, dat wil zeggen dat de leerling een zekere continuïteit moet ervaren bij de stap van de leergebieden naar vakken.

2. Een hanteerbare breuk in de pedagogisch-didactische benadering

Bij dit aspect gaat het volgens Van Asselt (2006) om de zoektocht van de leerlingen naar hun rol in de nieuwe pedagogisch-didactische aanpak. In een nieuwe leersituatie kunnen andere eisen gesteld worden aan leerlingen. Hierop moet de leerling worden voorbereid. Wanneer in de onderbouw een programma aangeboden wordt met leergebieden en er nadruk wordt gelegd op het aanleren van vaardigheden en de begeleiding daarin, terwijl in de bovenbouw de nadruk ligt op kennis uit de vakken die via klassikale instructie wordt aangeboden, dan is er sprake een breuk in pedagogisch-didactische benadering. Van Asselt (2006) staat op het standpunt dat ook hier sprake moet zijn van een zekere continuïteit: verandering is niet slecht, kan ook als positief worden ervaren, maar het mag niet te abrupt gaan.

3. Continuïteit in leeromgeving

In de notitie van Van Asselt (2006) wordt een ruime definitie van leeromgeving gehanteerd. Hieronder wordt verstaan: de leer- en werksituatie, zoals het gebouw waar onderwijs plaatsvindt; de materialen die worden gebruikt; de instrumentele leeromgeving en de sociale leeromgeving. De overgang van onderbouw naar bovenbouw is in sommige gevallen ook de overgang naar een ander gebouw. De sociale leeromgeving verandert soms door een volledig verschillend lerarenteam voor onderbouw en bovenbouw. Scholen moeten zich ervan bewust zijn dat een te grote verandering een negatieve invloed kan hebben op het leren.

4. Aansluiting op verwachtingen en aspiraties van leerlingen

Met dit aspect bedoelt Van Asselt (2006) dat leerlingen een bij hun ambitie en aanleg passende keuze maken. Van belang is dat de leerling zelf kan inzien of zijn persoonlijke kenmerken aansluiten bij de gewenste deelnemerskenmerken van het vervolgonderwijs. Als er in het vmbo veel verschillen zijn tussen onder- en bovenbouw en leerlingen op zeker moment keuzen moeten maken (bijvoorbeeld sectorkeuze), is een goede loopbaanoriëntatie en –begeleiding (LOB) noodzakelijk, ook in de onderbouw. De verwachtingen van de leerlingen zijn daarbij onderwerp van gesprek.

3. Het onderwijssysteem: wat moet en mag in het vmbo?

Vmbo-scholen hebben bij het inrichten van hun onderwijs te maken met een aantal wetten en regels, maar ze hebben daarbij ook behoorlijk wat ruimte voor eigen keuzen. Door SPV (Stichting Platforms Vmbo) zijn twee brochures uitgebracht, een voor de onderbouw en een voor de bovenbouw, waarin op een overzichtelijke manier uiteen wordt gezet wat er moet en wat er mag. Voor een totaaloverzicht wordt naar deze brochures verwezen. In tabel 1 worden die punten genoemd die het meest relevant zijn voor het realiseren van een goede aansluiting tussen onderbouw en bovenbouw.

Tabel 1 Wat moet en wat mag in onder- en bovenbouw.

	onderbouw	bovenbouw
onderwijsinhoud	Er zijn 58 kerndoelen. Scholen hebben een aanbodverplichting.	Er zijn landelijk vastgestelde, verplichte examenprogramma's voor de vakken en beroepsgerichte programma's.
	De 58 kerndoelen zijn geclusterd in 7 domeinen , namelijk: <ul style="list-style-type: none"> • Nederlands • Engels • Wiskunde • Mens en natuur • Mens en maatschappij • Kunst en cultuur • Bewegen en sport 	De examenprogramma's zijn opgebouwd uit exameneenheden, die globale eindtermen bevatten.
	De algemene karakteristiek, die nauw verbonden is met de kerndoelen, beschrijft 6 kwaliteitseisen , namelijk: <ul style="list-style-type: none"> • de leerling leert actief en in toenemende mate zelfstandig. • de leerling leert samen met anderen. • de leerling leert in samenhang. • de leerling oriënteert zich. • de leerling leert in een uitdagende, veilige en gezonde leeromgeving. • de leerling leert in een doorlopende leerlijn. 	De preambule die voorafgaat aan de examenprogramma's beschrijft 6 algemene onderwijsdoelen , namelijk: <ul style="list-style-type: none"> • werken aan vakoverstijgende thema's; • leren uitvoeren; • leren leren; • leren communiceren; • leren reflecteren op het leer- en werkproces; • leren reflecteren op de toekomst.

	onderbouw	bovenbouw
	Scholen kunnen kiezen hoe ze kerndoelen aanbieden: in vakken, leergebieden, projecten of geïntegreerde opdrachten, of een combinatie van deze vormen.	Scholen kunnen zelf accenten leggen en kiezen voor meer of minder integratie van vakken. Scholen bepalen zelf in hoeverre de inrichting van onder- en bovenbouw op elkaar aansluit.
	2/3 kerndeel, 1/3 differentieel deel, vrij in te vullen, met een aantal verplichtingen per schoolsoort / leerweg	1/3 CE, 2/3 SE De verplichte stof voor het CE is uitgewerkt in syllabi; voor het SE bestaan handreikingen per vak.
	Er zijn geen voorschriften met betrekking tot LOB (wel is er de kwaliteitseis: de leerling oriënteert zich).	Er zijn geen voorschriften met betrekking tot LOB, wel is LOB opgenomen in alle examenprogramma's.
onderwijsvormgeving	Het HOE is aan de scholen: onderwijskundige inrichting, pedagogisch-didactische invulling.	Het HOE is aan de scholen: onderwijskundige inrichting, pedagogisch-didactische invulling.
onderwijsorganisatie	De school stelt een samenhangend onderwijsprogramma op dat zodanig is ingericht dat de doorstroom wordt bevorderd, met behoud van de keuzevrijheid van leerlingen. Eind leerjaar 2 moet de leerling nog alle sectoren kunnen kiezen.	De school stelt een onderwijsprogramma op dat leidt tot examinering per vak. De school geeft de schoolexamens vorm.

Deze informatie is overgenomen uit de brochure Wat moet en wat mag in de onderbouw-vo (2006) en Wat moet en wat mag in de bovenbouw vmbo (2009)

4. Leergebieden in de onderbouw, vakken in de bovenbouw

Samenhang in de onderbouw verplicht

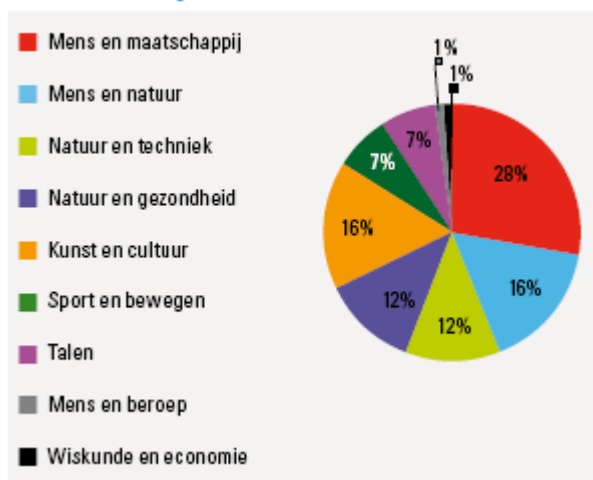
In de regelgeving zoals die sinds 2006 van kracht is, wordt aangegeven dat er sprake moet zijn van een samenhangend curriculum. Scholen hebben ruimte om de 58 kerndoelen naar eigen inzicht te concretiseren voor de verschillende opleidingen en niveaus en ze kunnen zelf bepalen hoe de kerndoelen worden geclusterd. Dit kan in vakken, projecten, leergebieden, een combinatie van deze of in een heel andere onderwijsvorm, waarin de ontwikkeling van de competenties van leerlingen centraal staat.

Volgens de Monitor Onderbouw 2005-2008 'Blijvend in beweging', uitgevoerd door het project Onderbouw VO, is deze opdracht door scholen serieus genomen: scholen hebben inmiddels vrijwel allemaal beleidsmatige doelen gesteld om meer samenhang in het onderwijsaanbod aan te brengen. De meeste scholen lijken hun ontwikkelrichting te hebben gevonden. Vmbo-scholen hebben vrij sterk ingezet op het creëren van leergebieden, terwijl havo/vwo-scholen de samenhang vaker door middel van vakoverstijgende projecten willen bereiken.

Leergebieden

Op scholen die werken met leergebieden komt het leergebied mens en maatschappij het meest voor. Leergebieden die gevormd zijn uit de exacte vakken komen in verschillende samenstellingen voor: mens en techniek (breed), natuur en techniek (bestaande uit techniek en nask) en natuur en gezondheid (ook wel natuur en zorg of mens en verzorging genoemd). Verder is kunst en cultuur een leergebied dat even vaak voorkomt als het breed samengestelde leergebied mens en natuur. Dit is weergegeven in Afbeelding 1.

Voorkomende leergebieden

Afbeelding 1. Voorkomen van leergebieden, overgenomen uit de Monitor Onderbouw 2005-2008 'Blijvend in beweging' - project Onderbouw VO (2008).

De aansluiting tussen onderbouw en bovenbouw

De onderbouw kent zeven domeinen, te weten de vakken Nederlands, Engels en Wiskunde en de leergebieden mens en natuur; mens en maatschappij; kunst en cultuur; sport en bewegen. Mens en maatschappij (M&M) is opgebouwd uit de vakken:

- aardrijkskunde
- geschiedenis
- economie
- maatschappijleer.

Mens en natuur (M&N) is opgebouwd uit de vakken:

- biologie
- natuurkunde
- scheikunde
- techniek
- verzorging.

De afgeleide leergebieden van mens en natuur zoals mens en techniek, natuur en techniek en natuur en gezondheid zijn opgebouwd uit een selectie van de vakken van M&N.

Het vakkenpakket voor de bovenbouw vmbo kent een gemeenschappelijk deel dat iedere leerling volgt. Dit bestaat uit de examenvakken Nederlands en Engels, en daarnaast maatschappijleer, lichamelijke opvoeding en kunstvakken. Voor deze vakken is een doorlopende leerlijn met de vakken of leergebieden uit de onderbouw te ontwikkelen.

De bovenbouw doet examen in zes vakken: Nederlands en Engels, twee sectorvakken en twee vakken in het vrije deel. Voor de sectorvakken kennen de vmbo-sectoren vaste vakkencombinaties:

- Techniek: wiskunde en natuur- en scheikunde 1 (nask 1).
- Zorg en welzijn: biologie en een keuze uit wiskunde, aardrijkskunde, geschiedenis of maatschappijleer 2.
- Economie: economie en een keuze uit Duits, Frans of wiskunde.
- Landbouw: wiskunde en een keuze uit biologie of natuur- en scheikunde 1 (nask 1).

De vakken in het vrije deel bestaan voor de basis en kaderberoepsgerichte leerweg uit een beroepsgericht programma dat bij het examen voor twee vakken telt.

De gemengde leerweg heeft een beroepsgericht programma dat voor één vak telt. Zij kiezen dus een extra keuzevak.

De theoretische leerweg kent geen beroepsgericht vak en kiest dus twee vakken.

Met uitzondering van de basisberoepsgerichte leerweg krijgen alle vmbo'ers tenminste een tweede vreemde taal.

De leergebieden mens en maatschappij en mens en natuur

Tabel 2 laat de aansluiting zien tussen onderbouw en bovenbouw voor de vakken die deel uitmaken van de leergebieden mens en maatschappij en mens en natuur. Uit het overzicht wordt duidelijk dat bij zowel M&M als M&N bij de overgang naar de bovenbouw per sector verschillende vakken uit het leergebied overblijven. Leerlingen zien sommige delen van het leergebied wel terug in het derde leerjaar en andere delen niet meer. Het is belangrijk om voor de verschillende delen uit de leergebieden goede afspraken over doorlopende leerlijnen te maken.

Tabel 2 Aansluiting tussen vakken in onder- en bovenbouw.

Domeinen in de onderbouw	Bijbehorende vakken	Vakken in de bovenbouw	Sectorvakken per sector*
Nederlands	Nederlands	Nederlands	
Engels	Engels + een tweede vreemde taal voor KB en GT	Engels + een tweede vreemde taal voor KB en GT	Duits of Frans als keuzevak voor sector economie
Domeinen in de onderbouw	Bijbehorende vakken	Vakken in de bovenbouw	Sectorvakken per sector*
wiskunde	wiskunde	wiskunde	Verplicht voor sectoren techniek, landbouw en intersectoraal*; keuzevak voor sector zorg & welzijn en economie.
mens en natuur	biologie natuurkunde scheikunde techniek verzorging	biologie	Verplicht voor de sector zorg & welzijn en keuzevak voor landbouw.
		nask 1	nask 1 voor de sector techniek
		nask 2	
		beroepsgericht vak in de sectoren techniek, landbouw en zorg & welzijn	
mens en maatschappij	aardrijkskunde geschiedenis economie maatschappijleer	aardrijkskunde	keuzevak voor sector zorg & welzijn
		geschiedenis	keuzevak voor sector zorg & welzijn
		beroepsgericht vak in sector economie	economie voor de sector economie
		maatschappijleer 1	keuzevak voor sector zorg & welzijn
kunst en cultuur	CKV	CKV	
sport en bewegen	LO	LO	

5. Praktijkbeschrijvingen

In dit hoofdstuk wordt een aantal voorbeelden gegeven van manieren waarop vmbo-scholen de aansluiting tussen onder- en bovenbouw hebben gerealiseerd. In de periode 2009-2010 heeft SLO een veldproject uitgevoerd waarin gewerkt werd aan verbetering van de aansluiting tussen de onder- en bovenbouw in de basis- en kaderberoepsgerichte leerwegen. In dit project participeerden Carmel College Salland in Raalte, CSG Reggesteyn in Nijverdal, Scholengemeenschap De Waardenborch in Holten en het Iedersland College in Amsterdam. Al deze scholen werkten met leergebieden of waren bezig leergebieden vorm te geven. De praktijkbeschrijvingen van deze scholen geven een beeld van de stappen die zijn gezet en van de resultaten.

Om ook enkele voorbeelden vanuit de gemengde en theoretische leerweg te verkrijgen, zijn in 2010 gesprekken gevoerd met Scholengemeenschap Marianum in Lichtenvoorde en Scholengemeenschap De Nieuwe Veste in Coevorden. Ook van deze scholen zijn praktijkbeschrijvingen opgenomen.

In tabel 3 worden de hoofdpunten uit de praktijkbeschrijvingen weergegeven.

Tabel 3 Hoofdpunten uit de praktijkbeschrijvingen.

School	Inhoudelijk/ programmatisch	Pedagogisch/ didactisch	LOB	Organisatie/ -cultuur
Carmel College Salland, Raalte GL en TL BB en KB	Aansluiting gerealiseerd door invoering van leergebieden in de onderbouw en gelijknamige profielen bovenbouw.	In alle leerjaren persoonlijke benadering/ coaching en talentontwikkeling.	Door koppeling van leergebieden en profielen een bewuster en transparanter keuzeprocess. Leerlingen ontdekken en ontwikkelen talenten in Carmel Classes.	Eén gebouw, kleine teams. Projectmatige aanpak om aansluiting te verbeteren.
CSG Reggesteyn, locatie Nijverdal BB en KB	Optimalisatie van aansluiting door inventariseren en afstemming van leerinhouden en vaardigheden.	Typering van leerlingen als uitgangspunt voor pedagogisch/ didactische benadering.	Geen doorgaande lijn in LOB	Eén gebouw, aparte teams onder- en bovenbouw. Projectmatige aanpak om aansluiting te verbeteren.

School	Inhoudelijk/ programmatisch	Pedagogisch/ didactisch	LOB	Organisatie/ -cultuur
SG De Waerdenborch, Holten BB vak biologie	In een pilot in de BB is aansluiting gerealiseerd tussen het eigen leergebied Natuur & Zorg en het sector-programma Zorg & Welzijn waarin biologie geïntegreerd wordt aangeboden.	In de onderbouw werkt de BB zelfstandig aan de hand van leerplanners op leerpleinen. In de bovenbouw wordt onder afnemende sturing gewerkt aan vakgeïntegreerde modules.	Geen doorgaande lijn in LOB	Eén gebouw. Meerdere docenten uit het kernteam Zorg & Welzijn geven ook les in de onderbouw.
Iedersland College, Amsterdam BB en KB, passend onderwijs	Op basis van één intersectoraal programma Dienstverlening & Commercie is de keuze gemaakt voor invoering van leergebieden in de onderbouw.	Individuele benadering loopt door in al de vier leerjaren in verband met LWOO.	LOB vanaf leerjaar 1.	Eén gebouw, één team.
SG Marianum, Lichtenvoorde GL en TL	In leerjaar 3 geleidelijke overgang van leergebieden naar vakken.	Grote verschillen in benadering tussen onder- en bovenbouw. Is ontwikkelpunt in de school.	Bezig met kwaliteitsslag om o.a. de aansluiting tussen onderbouw en bovenbouw te verbeteren.	Aparte gebouwen, twee teams. Verticale werkgroepen onderbouw- bovenbouw in ontwikkeling.
SG De Nieuwe Veste, Coevorden GL en TL	Gestopt met leergebieden. Doorlopende leerlijnen in de examenvakken 1 t/m 4.	Goede doorlopende lijn.	Doorlopende leerlijn LOB 1 t/m 4. Gebruik digitaal portfolio	Eén gebouw, één team.

5.1 Praktijkbeschrijving Carmel College Salland, Raalte

Aansluiting van leergebieden in de onderbouw naar vakken in de bovenbouw in de basis- en kaderberoepsgerichte leerweg.

Schoolportret Carmel College Salland

Carmel College Salland is een open katholieke scholengemeenschap, gevestigd in Raalte, midden in Salland. De school gaat uit van de mogelijkheden en talenten van de leerlingen. Leerlingen worden gestimuleerd hun talenten te ontdekken en verder te ontwikkelen. Er is zowel aandacht voor kennis als voor vaardigheden, competenties en karakter.

Met persoonlijk contact en coaching helpt de school leerlingen om het beste uit zichzelf te halen en een goed beeld te krijgen van de eigen mogelijkheden. Dat geeft vertrouwen en biedt leerlingen een goede basis voor vervolgopleidingen. De school heeft de aansluiting tussen onderbouw en bovenbouw gerealiseerd door de invoering van profielen in de bovenbouw en biedt alle leerlingen, in het kader van talentontwikkeling, de zogenaamde Carmel Classes aan: Discovery, Sport & Lifestyle, Science & Technology, Art & Music en Internationaal.

Aanleiding en doelstelling

In 2008 is men gestart met het project leergebieden. De aanleiding was dat de leerlingen onderwijs kregen aangeboden vanuit de vakkenstructuur, waarbij de leerinhouden onvoldoende op elkaar waren afgestemd. De leerinhouden werden niet of nauwelijks in betekenisvolle contexten aangeboden, er werden per vak andere, soms tegenstrijdige, eisen aan de leerlingen gesteld en er kwamen dubbelingen in de leerstof voor. Kortom, reden genoeg om per jaarlaag onderwijsprogramma's te ontwikkelen met leergebieden en deze gefaseerd in te voeren. Deze ontwikkeling geldt voor alle vmbo-leerwegen van het Carmel College Salland en voor alle vier leerjaren.

In het meerjarenbeleidsplan 2008-2012 heeft het Carmel College Salland de uitgangspunten geformuleerd voor het ingezette beleid binnen de sector vmbo. De sector ziet zichzelf als *voorbereidend* middelbaar beroepsonderwijs waar jonge mensen de mogelijkheid krijgen zich te oriënteren op een vervolgstudie en een mogelijk toekomstig beroepenveld. Talenten ontdekken en ontwikkelen is hierbij belangrijk. Het uitgangspunt voor het aanbieden van onderwijs is een activerende didactiek. Een goede aansluiting tussen onderbouw en bovenbouw en vervolgens met het middelbaar beroepsonderwijs en havo zijn hierbij van groot belang.

De aansluiting onderbouw-bovenbouw

Inhoudelijk/programmatisch

Om de geformuleerde uitgangspunten te realiseren heeft het vmbo gekozen voor de invoering van leergebieden in de onderbouw en profielen in de bovenbouw. De leerlingen kiezen in de bovenbouw geen sector maar een profiel. De profielen sluiten aan bij de leergebieden van de onderbouw. De school benut daarbij de ruimte in de intersectorale programma's om tegemoet te komen aan de profielkeuzes van leerlingen.

Toelichting:

Het programma intersectoraal is één van de nieuwe reguliere beroepsgerichte programma's voor alle beroepsgerichte leerwegen in het vmbo. Het programma is ontstaan uit projecten die zich bewegen op het snijvlak van twee of meer sectoren. Het examenprogramma is inhoudelijk opgebouwd rond de sectoren techniek, zorg en welzijn, economie en groen. Het examenprogramma intersectoraal kent naast het verplichte landelijke deel drie uitstroomvarianten: technologie en dienstverlening; technologie en commercie; dienstverlening en commercie.

De drie uitstroomvarianten van het intersectorale programma bevatten keuze-exameneenheden die de mogelijkheid bieden het programma in te kleuren en te verdiepen op maat van de leerling, het beschikbare vervolgonderwijs en de arbeidsmarkt in de regio.

Ook is schoolbreed gekozen voor de invoering van zogenaamde Carmel Classes, een extra aanbod in alle leerjaren, waarmee leerlingen hun talenten kunnen ontwikkelen. De Carmel Classes worden aangeboden vanaf het schooljaar 2009-2010 met een minimum van twee lessen per week.

De Carmel Classes vormen een verbindende schakel tussen de leergebieden van de onderbouw en de profielen van de bovenbouw. Dit is samengevat in tabel 4.

Tabel 4 Leergebieden, Carmel Classes en profielen.

Leergebied (onderbouw)	Carmel Class	Profiel (bovenbouw)
Mens en Maatschappij	Discovery	Mens en Maatschappij
Mens en Gezondheid	Sport & Lifestyle	Mens en Gezondheid
Mens en Natuur	Science & Technology	Mens en Natuur
Kunst en Cultuur	Art & Music	Kunst en Cultuur
Moderne vreemde talen	International	Internationaal

De onderwijskundige consequenties van de invoering van leergebieden, profielen en Carmel Classes en de samenhang daarin bleken al snel zo omvangrijk dat de sectorleiding in 2009 besloten heeft tot een gefaseerde invoering van 2010 (start leerjaar 1) tot en met 2013 (start leerjaar 4). Dit alles is beschreven in een projectplan en wordt uitgevoerd door ontwikkelgroepen. Deze groepen bestaan uit docenten van de leergebieden.

Pedagogisch/didactisch

Persoonlijke aandacht en coaching van de leerling vindt de school heel belangrijk. De docent is hierbij niet meer alleen kennisoverdrager, maar ook coach. Door het stimuleren van talentontwikkeling op het gebied van sport, cultuur, techniek en bèta krijgen de leerlingen de ruimte om te kiezen en door te groeien, bijvoorbeeld binnen de Carmel Classes die vanaf schooljaar 2009-2010 van start zijn gegaan. De school biedt een inspirerende, activerende en uitdagende leeromgeving en sluit zoveel mogelijk aan bij de belangstelling en leefwereld van de leerlingen.

Loopbaanoriëntatie en -begeleiding (LOB)

De doelstelling van LOB op Carmel College Salland is dat leerlingen de juiste keuzes kunnen maken voor een leerweg, sector / profiel, vervolgopleiding en beroep. Hierbij leren zij rekening houden met hun interesses, capaciteiten en hun sterke en zwakke kanten. Zij worden daarbij geholpen door de mentor en de decaan. Door de Carmel Classes kunnen leerlingen ervaringen opdoen en hun talenten ontdekken en ontwikkelen. De koppeling tussen leergebieden in de onderbouw en profielen in de bovenbouw zorgt voor een bewuster en transparanter keuzeproces bij leerlingen.

Schoolorganisatie en -cultuur

Het onderwijs en de begeleiding zijn kleinschalig georganiseerd. Er wordt zoveel mogelijk gewerkt in kleine teams van docenten en leerlingen, wat bijdraagt aan een vertrouwde omgeving.

Mogelijke herziening/ bijstelling eerder keuzes

Er is een meerjarenbeleidsplan 2008-2012 waaraan men structureel en op een projectmatige wijze werkt. Er zijn klankbordgroepen die feedback geven op ontwikkelde programma's zodat deze indien nodig aangepast kunnen worden.

De drie uitstroomvarianten van het intersectorale programma bevatten keuze-exameneenheden die de mogelijkheid bieden het programma in te kleuren en te verdiepen op maat van de leerling, het beschikbare vervolgonderwijs en de arbeidsmarkt in de regio.

Kritische faal- en succesfactoren in het proces van vernieuwing / onderwijsontwikkeling

Kritische succesfactoren zijn:

- werken vanuit een gemeenschappelijke visie;
- gebruik maken van de ontwikkelkracht binnen het team;
- de goede projectmatige organisatie bestaande uit:
  - projectgroep (kaders en uitgangspunten);
  - ontwikkelgroepen (ontwikkelen programma's);
  - werkgroepen (uitwerken programma's);
  - klankbordgroepen (feedback);
- de 'vrijheid' die de ontwikkelteams krijgen;
- het eigenaarschap van het team;
- de samenwerking tussen de onderbouw- en de bovenbouwteams.

Kritische faalfactoren zijn:

- teveel aandacht naar de nieuwbouw in plaats van naar het onderwijs;
- ontwikkelingen dreigen te stagneren bij te weinig sturing;
- communicatieproblemen door te weinig terugkoppeling naar teams.

In bijlage 2 zijn overzichten opgenomen die de aansluiting tussen onderbouw en bovenbouw op Carmel College Salland verder in beeld brengen.

Contact:

Annelies Andrien

Teamleider

Carmel College Salland, Raalte

Florens Radewijnstraat 6

8101 BW RAALTE

Tel: (0572)-348500

5.2 Praktijkbeschrijving CSG Reggesteyn, vestiging Willem de Clercqstraat, Nijverdal.

Aansluiting van leergebieden in de onderbouw naar vakken in de bovenbouw in de basis- en kaderberoepsgerichte leerweg.

Schoolportret van CSG Reggesteyn vestiging Willem de Clercqstraat.

Reggesteyn is een christelijke scholengemeenschap voor praktijkonderwijs, vmbo, havo, atheneum en gymnasium. De school heeft drie vestigingen, elk met een eigen gezicht.

Locatie Willem de Clercqstraat is een brede vmbo-vestiging in Nijverdal, die zowel het algemeen vormend onderwijs (theoretische leerweg) als het beroepsonderwijs (basis en kader) herbergt.

Ook biedt de vestiging leerwegondersteunend onderwijs.

In de onderbouw wordt gewerkt met leergebieden, in de bovenbouw met een werkplekkenstructuur. Leerlingen die leerwegondersteunend onderwijs volgen, krijgen in de onderbouw het vak JOBS (jongeren oriënteren zich op beroepen en sectoren). Alle gtl-leerlingen krijgen het vak technologie. Het tl-diploma is een plusdiploma: naast het tl-diploma ontvangen alle leerlingen een certificaat voor de gemengde leerweg door examen te doen in het praktijkvak technologie.

Aanleiding en doelstellingen

De school heeft in de onderbouw vernieuwingen doorgevoerd: er wordt gewerkt met een leerplein en er zijn twee leergebieden ingevoerd: mens en maatschappij en mens en natuur. Goede doorlopende leerlijnen van onderbouw naar bovenbouw vmbo ontbreken nog. Er is wel naar afstemming gezocht, maar de uitwerking is gestagneerd.

Er is nu een kwaliteitsimpuls nodig om te komen tot een praktische uitwerking. Daartoe is een project "doorlopende leerlijnen binnen de beroepsgerichte leerweg" gestart. De doelstellingen die Reggesteyn Nijverdal wil bereiken zijn:

- Vaardigheden (en kennis) worden op dezelfde wijze aangeleerd, ongeacht het vak of leerjaar.
- Er is een logische opbouw in de vaardigheden en inhouden van leerjaar 1 tot en met leerjaar 4.
- Dubbelingen in de lesstof tussen de verschillende AVO-vakken worden voorkomen.
- Alle eindtermen worden gehaald, per leerjaar en per leerweg.
- Er wordt uitdagende lesstof aangeboden.

Aanpak

Start: studiemiddag

Het project "doorlopende leerlijnen binnen de beroepsgerichte leerweg" wordt ingeleid met een studiemiddag voor alle avo-docenten van de onder- en bovenbouw die lesgeven aan de basis- en kaderberoepsgerichte leerweg. Met deze studiemiddag geeft de school haar verwachtingen aan voor het schooljaar 2010-2011. De toelichting op het project vindt plaats aan de hand van de volgende onderwerpen:

- Wat is een leerlijn?
Definitie leerlijn: een leerlijn is een beredeneerde opbouw van tussendoelen en inhouden leidend naar een einddoel.
- Uitleg van de programma's van onderbouw, bovenbouw en mbo.

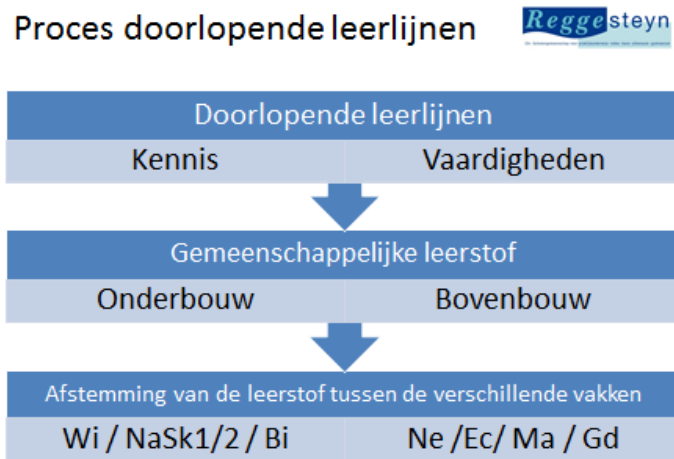
- De vier aansluitingsaspecten (zie hoofdstuk 2)
  - Leerinhouden
  - Pedagogisch-didactische aanpak
  - Leeromgeving
  - Verwachting van de leerling

Na deze uitleg krijgen de avo-vakgroepen de opdracht mee om de kennis en vaardigheden te beschrijven die per leerjaar worden behandeld.

Inhoudelijk/programmatisch

Er wordt onderzoek gedaan naar lacunes en dubbelingen in de leerinhouden en vaardigheden. Dit wordt uitgevoerd door de LC-docenten Marian Cress en Ria Kobes. De uitkomsten worden teruggekoppeld naar de verschillende vakgroepen.

Het realiseren van doorlopende leerlijnen is niet eenvoudig. Ten eerste is het zoeken naar gemeenschappelijke leerstof in onderbouw en bovenbouw; vervolgens is ook nog afstemming gewenst tussen de verschillende vakken.

Afbeelding2. Proces doorlopende leerlijnen CSG Reggesteyn.

Pedagogisch/didactisch

In het kader van dit project en een ander project in de school getiteld 'De professionele docent' ontstaat de vraag: "Welke vaardigheden zijn belangrijk en welke uitdagingen horen daarbij? En wat kun/mag je verwachten van de leerlingen?" Anders gezegd: "Hoe leren leerlingen en wat zijn kenmerkende verschillen tussen leerlingen uit de basisberoepsgerichte leerweg (BB) en de kaderberoepsgerichte leerweg (KB)?"

Hierover wordt een studiemiddag belegd. De studiemiddag wordt ingeleid met een 'talkshop' over het profiel van de vmbo-leerling, met als inspiratiebronnen recente publicaties over:

- puberbrein;
- jongerentrends;
- generatie Einstein versus vmbo-leerlingen;
- jongeren en onderwijs.

Na deze inleiding gaan docenten in groepjes aan de slag om met behulp van een format een profiel op te stellen van de BB- en KB-leerling. Dit leidt uiteindelijk tot het overzicht dat te vinden is in bijlage 3. De profielen worden gebruikt als uitgangspunt voor het uitwerken van de pedagogisch-didactische benadering.

De werkwijze voor de beroepsgerichte programma's wordt bijgesteld. Daarbij gaat het om leren in de context van de reële beroepsuitoefening. Het leren moet een beroep doen op de eigen verantwoordelijkheid van de leerling. De leerling leert zijn eigen leertraject op te stellen en te

reflecteren op wat hij doet. Hierdoor krijgt hij de mogelijkheid om te ontdekken waar zijn talenten en interesses liggen en vindt hij daarin zijn motivatie tot leren.

LOB

Op het gebied van LOB is nog geen sprake van een echte doorlopende leerlijn.

De leerlingen van de basis- en kaderberoepsgerichte leerweg krijgen in het tweede leerjaar twee uur in de week het vak PSO (praktische sectororiëntatie). Onder begeleiding van de mentor wordt met behulp van een methode een sectorkeuze gemaakt. In de laatste acht weken voor de zomervakantie volgt een verdiepingsperiode van de sectorkeuze. De leerlingen werken dan tijdens de PSO-lesuren in de afdeling van hun keuze. Tevens bestaat er nog de mogelijkheid een bezoek te brengen aan een afdeling in de hoofdvestiging in Rijssen.

Met het aanpassen van de werkwijze voor de beroepsgerichte programma's in de bovenbouw krijgen leerlingen de mogelijkheid om te ontdekken waar hun talenten en interesses liggen. Op basis van hun ervaringen en talentontwikkeling leren leerlingen gefundeerd te kiezen voor een studierichting in het mbo. Het afzonderlijke LOB-programma in de bovenbouw ondersteunt de leerlingen bij hun keuze voor een beroepsrichting.

In de onderbouw van basisberoepsgerichte leerweg met leerwegondersteuning (lwo BB) krijgen leerlingen het vak JOBS: jongeren oriënteren zich op beroepen en sectoren. Het is bedoeld om leerlingen te ondersteunen bij de oriëntatie op leren en een sectorkeuze voor de bovenbouw. Door de vrije modulekeuze wordt gewerkt aan thema's die vakoverstijgend zijn en waarin vaardigheden op een andere wijze geoefend worden dan in de normale lessen. Leerlingen worden geprikkeld om ook andere kanten van zichzelf te laten zien. Op deze wijze leren leerlingen samenwerken en wordt hun zelfstandigheid bevorderd.

Schoolorganisatie en -cultuur

De school kent een unitleider onderbouw en een unitleider bovenbouw voor alle leerwegen.

De docenten maken deel uit van een onderbouwteam en een bovenbouwteam. Sommige docenten horen bij beide teams omdat ze lesgeven in zowel de onderbouw als de bovenbouw. Met de projectmatige aanpak van "doorlopende leerlijnen" zal de samenwerking tussen de beide teams intensiveren.

Mogelijke herziening/bijstelling eerdere keuzes

De resultaten van dit project zullen door de coördinatoren worden gepresenteerd aan de docenten om verder te bespreken wat nodig en/of mogelijk is. Maar ondertussen blijkt het een complexe klus die veel meer tijd vraagt dan gedacht. Het is niet alleen de vraag hoe het onderwijsprogramma eruit moet gaan zien, maar ook welke gevolgen dit heeft voor de schoolorganisatie. Het verder werken aan dit project zal zeker nog enige jaren duren.

Kritische succesfactoren in het proces van onderwijsontwikkeling

Uit het ontwikkelproces op CSG Reggesteyn komen als succesfactoren naar voren:

- het aanstellen van twee onderzoekdocenten (één in de onderbouw en één in de bovenbouw);
- het uitzetten van een tijdpad "doorlopende leerlijnen";
- het blijven communiceren met docenten over de voortgang en ontwikkelingen van het project.

Contact:

Marije Teunis-Top (teamleider bovenbouw)

Vestiging Willem de Clercqstraat 7

7443 XG Nijverdal

Tel. (0548) 53 37 00

5.3 Praktijkbeschrijving De Waerdenborch, Holten

Aansluiting van leergebieden in de onderbouw naar vakken in de bovenbouw in de basis- en kaderberoepsgerichte leerweg.

Schoolportret van s.g. de Waerdenborch in Holten.

De Waerdenborch is een openbare scholengemeenschap voor vwo, vavo, en vmbo. De hoofdvestiging is in Holten, er is een nevenvestiging in Goor. De school vervult een streekfunctie.

Binnen De Waerdenborch zijn acht afdelingen te onderscheiden. Elke afdeling kan worden gezien als een kleine 'school' waarbinnen het dagelijkse onderwijs voor de leerling wordt verzorgd. De afdelingen zijn weer ondergebracht in drie sectoren, die elk worden geleid door een lid van de schoolleiding.

In de basisberoepsgerichte leerweg en het leerwegondersteunend onderwijs (lwoo) van de onderbouw wordt gewerkt met de leergebieden natuur en zorg, natuur en techniek en mens en maatschappij.

Aanleiding en doelstellingen

De aanleiding voor deelname in het veldproject is de behoefte aan een goede invulling van de vakkenintegratie in de opdrachten van het beroepsgerichte vak verzorging in de bovenbouw van het vmbo. Als voorbeeld wordt als eerste de integratie van het vak biologie aangepakt. Biologie zit in het leergebied natuur en zorg en is geïntegreerd in het beroepsgerichte vak verzorging.

Het werken op een leerplein in de onderbouw is een goede voorbereiding op het werken met vakkenintegratie in de bovenbouw. Deze onderwijskundige vernieuwing moet uiteindelijk zorgen voor een betere aansluiting met het beroepsonderwijs in het mbo. Leerlingen weten dan beter wat er van hen wordt verwacht en hoe er wordt gewerkt.

Deze aanpak geldt niet voor de kaderleerlingen in de onderbouw. De kaderberoepsgerichte leerweg sluit zich aan bij de theoretische leerweg en die kiest bewust voor een vakkensysteem in een klassikale setting in de onderbouw.

Hoe heeft de school de aansluiting onderbouw-bovenbouw gerealiseerd?

Inhoudelijk/programmatisch

Het leergebied natuur en zorg is opgebouwd uit de vakken biologie en verzorging. Er wordt gewerkt met de methode 'Bekijk het'. Deze methode is afgestemd op het gebied mens en natuur en er wordt steeds duidelijk aangegeven of het onderwerp met zorg of met biologie te maken heeft. De methode is opgebouwd rond diverse thema's en elk thema bevat lesstof over de twee vakken.

Leerlingen kunnen zelfstandig werken met deze methode. Het materiaal bestaat uit een aantal werkboekkaternen en een bronnenboek voor de theorie.

In de bovenbouw van de afdeling Verzorging wordt gewerkt met vakkenintegratie. (Zie de SLO-publicatie *Meer samenhang in de bovenbouw*, februari 2010) Voor het vak biologie betekent het dat leerstof niet meer klassikaal wordt aangeboden. De leerstof wordt opgeknipt in delen die aansluiten bij de opdrachten van de werkplekken van het beroepsgerichte vak Verzorging. Lesstof die niet is te integreren wordt als een aparte deelopdracht biologie opgenomen bij de module van een werkplek.

Pedagogisch/didactisch

Op het leerplein kunnen leerlingen een groot deel van de tijd zelfstandig en op eigen niveau aan verschillende vakken werken. Het zelfstandig werken gebeurt aan de hand van weekplanners.

Leerlingen worden op deze manier niet meer verplicht vier uur aan wiskunde te besteden, terwijl ze aan twee uur genoeg hebben en juist behoefte hebben aan twee uur extra voor mens en maatschappij.

De lage motivatie en de matige werkhouding van leerlingen in de bovenbouw vmbo bij de avo- lessen heeft het team verzorging doen besluiten over te gaan tot de invoering van vakkenintegratie. Leerlingen zien met het integreren van de avo-vakken in het beroepsgerichte vak het nut en de verbanden tussen de verschillende vakken (vakgebieden). Dit samen werkt motiverend.

De afdeling verzorging werkt met studiewijzers in een werkplekkenstructuur aan vakgeïntegreerde modules. Daarbij zal de mate van begeleiding afnemen om de zelfstandigheid van de leerlingen te ontwikkelen.

Op deze manier is er pedagogisch-didactisch een goede aansluiting tussen onderbouw en bovenbouw.

Loopbaanoriëntatie en -begeleiding (LOB)

Leerlingen in de onderbouw volgen lessen PSO (praktische sector oriëntatie).

Met de invoering van vakkenintegratie worden in de bovenbouw arbeidsoriënterende keuzemodules aangeboden die gaan over: geüniformeerde beroepen, groen, uiterlijke verzorging, sport en bewegen, toerisme en recreatie. Daarnaast is zijn er stageperioden voor drie van de vijf werkplekken, namelijk voor kinderopvang en onderwijs, facilitaire dienstverlening en zorg. Leerlingen lopen dan voor één werkplek - gedurende een maand - twee dagen per week stage.

Er is nog geen sprake van een echte doorlopende lijn bij LOB.

Schoolorganisatie en -cultuur

De afdeling verzorging werkt met een kernteam en kernteamleider. Werken in een kernteam betekent bijvoorbeeld de verantwoording hebben voor de lesorganisatie binnen de afdeling. Alle docenten die lesgeven aan de afdeling verzorging behoren tot dit kernteam. Meerdere docenten uit het kernteam geven ook les in de onderbouw of in andere afdelingen van de school. Het feit dat sommige docenten aan zowel onder- als bovenbouw lesgeven vergemakkelijkt het werken aan aansluiting.

De onderwijsrollen binnen de afdeling verzorging wijken af van de reguliere onderwijsrollen in school. De mentor die eerder gekoppeld was aan een klas voor een jaar, is nu een persoonlijk mentor, gekoppeld aan een aantal leerlingen voor de gehele opleiding. Op deze manier is er een doorlopende lijn in de begeleiding van de individuele leerling.

Mogelijke herziening/bijstelling eerdere keuzes

De werkwijze op het leerplein van de onderbouw wordt voortgezet in de bovenbouw. De praktijk laat zien dat leerlingen uit de basisberoepsgerichte leerweg en leerwegondersteunend onderwijs in de bovenbouw zelfstandiger aan het werk gaan dan de kaderleerlingen voor wie deze werkwijze nieuw is.

Er is een duidelijk verschil met het traditionele onderwijs nu het leerpleinwerken en het vakgeïntegreerde onderwijs zijn ingevoerd. Leerlingen werken zelfstandiger, kunnen beter plannen en zijn gewend aan samenwerken. Dit is dus zeker een goede keuze geweest.

Het onderzoek bij het vak biologie naar doorlopende leerlijnen in kennis en vaardigheden van de onderbouw naar de bovenbouw heeft geen nieuwe gezichtspunten opgeleverd. De leerresultaten voor biologie in de onderbouw zijn beter geworden met de invoering van de leergebieden. De leerresultaten voor biologie in de bovenbouw gaan omhoog vergeleken bij het eerste jaar van de invoering van de vakkenintegratie.

Onderwijsvernieuwing wordt gezien als een continu proces. Zo staat voor biologie een stevigere en betere koppeling met het beroepsgerichte vak verzorging op de agenda.

Tevredenheid leerlingen, docenten, ouders en overige betrokkenen/ketenpartners (o.a. vervolgonderwijs)

De reacties van leerlingen, ouders en vervolgonderwijs geven aan dat deze onderwijsvernieuwing een goede stap is geweest. Oud-leerlingen en mbo-docenten geven aan dat leerlingen van De Waerdenborch geen tot nauwelijks problemen ondervinden met de didactiek van het mbo. Leerlingen worden zo beter voorbereid op het mbo.

Kritische faal- en succesfactoren in het proces van vernieuwing /onderwijsontwikkeling

- De onderwijsvernieuwing is gestart in een pilot met docenten die hiervoor kozen.
- Voor de invoering van leergebieden hebben docenten eerst een kijkje genomen op een school met een soortgelijk concept.
- De ervaringen opgedaan bij de invoering van leergebieden zijn meegenomen bij de ontwikkelingen voor vakkenintegratie.
- Werken met vakkenintegratie moet passen bij de docent.
- Onderwijsvernieuwing vergt veel extra inzet van docenten. Waardering ontbreekt hiervoor nog weleens.
- Met betrekking tot professionalisering gaat de aandacht uit naar coachen vanuit de verschillende onderwijsrollen.
- Eén van de moeilijkste en tevens belangrijkste aandachtspunten in de begeleiding van leerlingen is en blijft het 'leren plannen'.

Contact

Tanar Wissink (teamcoördinator)

Haarstraat 14, Holten

Postbus 49,

7450 AA Holten

Tel.: (0548) 378383

5.4 Praktijkbeschrijving ledersland College Amsterdam

Aansluiting van leergebieden in de onderbouw naar vakken in de bovenbouw in de basis- en kaderberoepsgerichte leerweg

Schoolportret van het ledersland College Amsterdam

Het ledersland College is een kleine vmbo-school met ongeveer 170 leerlingen. De school biedt twee leerwegen aan, de basis- en de kaderberoepsgerichte leerweg.

Vanaf leerjaar 3 volgen de leerlingen het intersectorale programma dienstverlening en commercie. Dat wil zeggen dat de school een opleiding biedt waarbij de leerlingen alle vakken volgen, zowel op het gebied van zorg en welzijn als op het gebied van zakelijke dienstverlening. Het ledersland College is een school voor leerlingen die extra zorg en ondersteuning nodig hebben. Leerlingen moeten voldoen aan de eisen van de regionale verwijzingscommissie (RVC) voor een positieve indicatie voor leerwegondersteuning (LWOO) of een indicatie hebben van de commissie van indicatiestelling, het zogenaamde rugzakje. De school biedt veel extra ruimte voor persoonlijke begeleiding.

Aanleiding en doelstelling

De school is in ontwikkeling. In 2009 is voor het eerst gestart met een derde leerjaar. Toen is voor de veldaanvraag ingeschreven om daadwerkelijk doorlopende leerlijnen te realiseren. De school heeft hoofdzakelijk leerlingen met een LWOO-indicatie. Voor hen is het van belang dat zij binnen de vertrouwde school hun vmbo diploma halen.

Hoe heeft de school de aansluiting onderbouw-bovenbouw gerealiseerd?

Inhoudelijk/programmatisch

In de onderbouw wordt gewerkt met vakken, de ambitie is om over te gaan op leergebieden. In de bovenbouw wordt het intersectorale programma dienstverlening en commercie aangeboden, met daarbij integratie van de examenvakken biologie en economie in het beroepsgerichte programma. De aansluiting tussen de huidige programma's van onderbouw en bovenbouw is gerealiseerd door terug te redeneren vanuit het intersectorale programma dienstverlening en commercie. Waar de bovenbouw een PTA ging maken, heeft de onderbouw een PTD (programma voor toetsing en doorstroming) ontwikkeld. Door PTA en PTD naast elkaar te leggen is er een doorlopende leerlijn ontstaan.

Pedagogisch/didactisch

De school is een school voor passend onderwijs. Dat betekent dat er erg veel nadruk ligt op het op de juiste manier benaderen van de individuele leerlingen. Het grootste deel van de docenten heeft dan ook een achtergrond in het basis- of speciaal onderwijs. De begeleiding loopt door van onder- naar bovenbouw.

LOB

De loopbaanoriëntatie vindt vanaf leerjaar 1 plaats. Er is binnen de school maar één keuze voor de leerlingen, namelijk het programma dienstverlening en commercie.

Schoolorganisatie/ -cultuur

Het team begeleidt zowel de onder- als de bovenbouw. De leerlingen blijven vier jaar in hetzelfde gebouw. Het bestuur van de school heeft als standpunt dat de scholen onder hun bestuur 'beroepscolleges' vormen (zie hieronder). Wanneer dit ook op het ledersland College gaat plaatsvinden, blijven de leerlingen in het gebouw tot de mbo-kwalificatie op niveau 2.

Mogelijke herziening/bijstelling eerdere keuzes

De school wil de overstap maken naar leergebieden. De gehele ontwikkeling van de bovenbouw moet eerst afgerond zijn en daarna is de onderbouw aan de beurt. Dit jaar zijn er voor het eerst eindexamens op het Iedersland College.

Plaats en samenwerking in de (onderwijs) keten

Amarantis, het bestuur van de school, is een voorstander van het ontwikkelen van zogenaamde 'beroepscolleges'. Dit houdt in dat leerlingen in de school blijven tot en met hun mbo-kwalificatie op niveau 2.

Een aantal scholen dat onder Amarantis valt, doet dit onder de vlag van VM2. Zij kunnen op die manier het vmbo-examen achterwege laten. Het Iedersland College doet niet mee aan het VM2-experiment. Het centraal examen voor het vmbo is dus nog een verplichting. Nu nog gaan de leerlingen na het behalen van het vmbo-diploma naar een andere vestiging. In de toekomst wordt wellicht de mogelijkheid geschapen om de mbo kwalificatie niveau 2 in het Iedersland College te behalen.

Kritische faal- en succesfactoren in het proces van vernieuwing/onderwijsontwikkeling

In de onderwijsontwikkeling ging het in de eerste plaats om het opzetten van een bovenbouwprogramma en de gevolgen die dit heeft voor de onderbouw.

Door echter uit te gaan van het intersectorale programma dienstverlening en commercie, met daarbij de integratie van de examenvakken biologie en economie in het beroepsgerichte programma, ontstonden in de bovenbouw al een soort van leergebieden. Doordat de onderbouw het PTD ging afstemmen ontstond een samenwerking tussen collega's die ook het invoeren van leergebieden mogelijk maakt.

Contactpersoon:

M. Thuis-Lefrandt (locatiemanager)

Dr. Jan van Breemenstraat 1

1056 AB Amsterdam

Tel.: 020 408 1204

<http://www.iederslandcollege.nl>

5.5 Praktijkbeschrijving KSG Marianum, locatie Lichtenvoorde

Aansluiting van leergebieden in de onderbouw naar vakken in de bovenbouw in de theoretische en gemengde leerweg

Schoolportret KSG Marianum Lichtenvoorde/Groenlo

De katholieke scholengemeenschap Marianum is een brede scholengemeenschap voor vmbo, havo en lyceum.

Marianum is in 1992 ontstaan uit een fusie van alle scholen voor voortgezet onderwijs in de gemeenten Groenlo en Lichtenvoorde, thans de gemeente Oost Gelre. Sinds 1995 maakt Marianum deel uit van de Stichting Carmelcollege, één van de grote schoolbesturen van ons land. Marianum is vooral landelijk bekend van het innovatieve Slash21-project dat de school van 2002 tot 2006 heeft uitgevoerd.

Marianum heeft een vestiging in Lichtenvoorde en een in Groenlo, samen bezocht door ongeveer 1900 leerlingen. Op beide vestigingen is een brede instroom voor alle leerlingen uit groep 8 van het basisonderwijs.

Na het tweede leerjaar volgen alle vmbo-leerlingen hun opleiding in Lichtenvoorde en alle havo-/vwo-leerlingen in Groenlo. In de onderbouw wordt gewerkt met de leergebieden mens en maatschappij, mens en natuur, mens en cultuur en muziek en bewegingsonderwijs.

Aanleiding

Marianum was voor 2002 een zogenaamde 'vakkenschool'. In het kader van de regeling 'Vooruit' startte Marianum in 2002 als enige school binnen de Stichting Carmelcollege het Slash21-project. Dit was destijds een moderne brede (vmbo-vwo) schoolontwikkeling. Binnen Slash21 zijn met medewerking van SLO en KPC de leergebieden mens en natuur en mens en maatschappij ontwikkeld.

De bedoeling was destijds om vmbo-examens af te nemen voor de twee leergebieden. Toen men hier geen toestemming voor kreeg, is het project met veel frustratie onder het team eind leerjaar 3 gestopt. De twee leergebieden zijn door Marianum als een rijke erfenis uit het Slash21-project meegenomen. De keuze van Marianum om met leergebieden in de onder- en bovenbouw verder te werken, werd mede ondersteund door de beleidsdoelstelling de *doorlopende programmatische leerlijnen* te versterken.

Hoe heeft de school de aansluiting onderbouw-bovenbouw gerealiseerd?

Inhoudelijk/programmatisch

Onderbouw

De leerlingen werken in de onderbouw in heterogene (vmbo/havo/vwo) werkgroepen van 7 à 8 leerlingen aan leergebieden. De werkgroepen worden samengesteld uit een combinatie van leerstijlen. Vier weken wordt er door de werkgroepen gewerkt aan het leergebied M&M en daarna vier weken aan het leergebied M&N. Leerlingen ervaren zo een optimale afstemming tussen de vakken. (situatie locatie Lichtenvoorde.)

In het open leercentrum (OLC) werken de leerlingen aan:

- Monovakken: wiskunde, Engels, Duits, Nederlands en Frans
- Leergebieden: mens en maatschappij, mens en natuur, mens en cultuur, muziek en bewegingsonderwijs

Voor de monovakken hebben de leerlingen twee of drie keer per week instructiemomenten van 30 minuten. Na elke instructie is er 30 minuten verwerkingstijd op het OLC. De leerlingen werken met een weekplanner op *Its learning* (digitale leeromgeving). (situatie locatie Lichtenvoorde).

Bovenbouw

In leerjaar 3 wordt er ook gewerkt met de leergebieden M&M en M&N. In leerjaar 4 wordt er weer gewerkt met vakken om de leerlingen optimaal voor te bereiden op het examen.

M&M bestaat uit de vakken aardrijkskunde, geschiedenis, economie (tevens als apart vak i.v.m. de lengte van het examenprogramma) en maatschappijleer 1, dat in het 3^e leerjaar wordt afgerond.

In M&M wordt afstemming gevonden aan de hand van thema's voor de vakken AK, GS en MY1.

De thema's zijn:

- Meer en minder
- Wij en zij
- Recht en onrecht
- Global village
- Milenium museum.

In M&N zijn de vakken biologie en nask 1 samengebracht en wordt gebruik gemaakt van de methode Studio VO.

In **leerjaar 3** gaan de leergebieden M&M en M&N geleidelijk over (*inkleuring*) in de vakken van het 4e leerjaar. (*Zie onderstaand schema*). In leerjaar 4 wordt gewerkt aan de afzonderlijke examenprogramma's

M&M start met 5 uur totaal:

- 2 uur economie > gaat over in Ec in leerjaar 4
- 3 uur M&M, wat leidt tot:
  - Pta Ma1 afsluiten
  - Pta GS 2 onderwijs > gaat over in Gs in leerjaar 4
  - Pta Ak 2 onderwijs > gaat over in Ak in leerjaar 4

M&N start met 5 uur totaal:

- 2 uur M&N algemene onderwerpen en handelingsopdrachten
- 1 uur Nask waar mogelijk in > gaat over in Nask 1 in leerjaar 4
- 2 uur Bio onderlinge samenhang > gaat over in Bio in leerjaar 4

Pedagogisch/didactisch

Leerlingen blijven twee jaar bij hetzelfde team (onder- en bovenbouw), hierdoor kennen alle docenten de leerlingen erg goed. Er is zorg op maat voor elke leerling en een warme overdracht naar het derde leerjaar. Er wordt gewerkt met mentorgroepen die in de onderbouw bewust heterogeen (vmbo/havo/vwo) zijn samengesteld.

Werkwijze en visie

Er is sprake van een heterogene groep, instructie op niveau, huiswerkarm onderwijs; het is zichtbaar wat leerlingen doen; er is veel samenwerking; er is altijd een docent bij de hand (2 docenten en een onderwijsassistent op de groep). Door de korte lijn is direct ingrijpen mogelijk en de zelfstandigheid van de leerlingen wordt gestimuleerd.

Deze werkwijze biedt vele voordelen/mogelijkheden, zoals: geen lesuitval; vakoverstijgend werken; stimuleren van creativiteit; projectweken en het oefenen van presentaties.

Pedagogische modellen

In samenwerking met Thom Geurts heeft Marianum zich in de periode 2007-2008 gebogen over de pedagogische opdracht van de school. Immers onderwijs en zorg vragen om een menselijke maat. Het gaat om kennen en gekend worden. Dat geldt voor iedere medewerker en leerling. Zonder intensieve relaties ontstaat geen interactie en zonder interactie geen pedagogische band. . Geurts heeft daartoe een drietal pedagogische modellen ontwikkeld;

- het zorgmodel; *hierin staat de vorming van de leerlingen tot zorgzame mensen centraal;*
- het democratisch model, *waarin de opvoeding van leerlingen tot zelfstandige en kritische mensen met verantwoordelijkheid voor eigen handelen en het functioneren van de gemeenschap centraal staat;*
- het levensloop model, *waarin de voorbereiding op het vervolgonderwijs en de voorbereiding op het beroep centraal staan*

Kern van de betekenis van de pedagogische modellen is dat het pedagogisch klimaat afgestemd moet zijn op enerzijds de ontwikkeling van het kind en anderzijds op de kernfuncties van het onderwijs. Het leerpedagogisch klimaat beweegt mee met die ontwikkeling en de schoolloopbaan van de leerling.

Marianum heeft de drie pedagogische modellen als kader gehanteerd bij de concretisering van de pedagogische opdracht van de school, onder andere ook vanuit het perspectief van de doorlopende leerlijn onderbouw- bovenbouw.

Zelfverantwoordelijk leren

Het onderwijs, dus ook dat op Marianum, wordt beïnvloed vanuit verschillende delen van de maatschappij: ouders, toeleverend en ontvangend onderwijs, overheid en bedrijfsleven.

Gemeenschappelijk hebben ze de algemene wens dat leerlingen over een grote mate van zelfstandigheid en zelfverantwoordelijkheid

beschikken als ze de arbeidsmarkt betreden en het maatschappelijk leven ingaan. Marianum ziet het als een belangrijke taak die zelfstandigheid en zelfverantwoordelijkheid op een methodische manier te bewerkstelligen.

Vanuit de wetenschap dat niet elke leerling in zijn ontwikkeling naar zelfverantwoordelijk leren in dit "tussenstadium" even ver kan en zal reiken, heeft Marianum zich ten doel gesteld voor elke leerling een passend einddoel/tussendoel te formuleren.

Men onderscheidt daartoe 8 stappen. Telkens wordt de lat een stukje hoger gelegd. De sturing van onderwijsgeevenden zal daarbij afnemen, de leerling zal zelf telkens meer ruimte krijgen en initiatief moeten nemen. Zo ontstaat een doorlopende leerlijn door alle leerjaren heen (zie tabel 5).

Tabel 5 Matrix zelfverantwoordelijk leren.

Zelfstandig werken   **Zelfstandig leren**   **Zelfverantwoordelijk leren**

Stap 1	Stap 2	Stap 3	Stap 4	Stap 5	stap 6	Stap 7	Stap 8
Basis (kader) lj1	Kader/gt lj1	(gt) h/v lj1					
	Basis (kader) lj2	Kader/gt lj2	(gt) h/v lj2				
		Basis (kader) lj3	Kader/gt lj3	(gt) h/v lj3			
			Basis(kader) lj4	Kader/gt lj4	(gt) h/v lj4		
						h/v lj5	
							Vwo lj6

LOB

De LOB wordt verzorgd door de decaan. Men gebruikt de methode Tumult en 'Zicht op je toekomst' van Profijit. De school is momenteel doende een inhoudelijke en organisatorische kwaliteitsslag met betrekking tot LOB te maken. Daarbij moet ook een doorlopende leerlijn voor LOB ontstaan door alle leerjaren heen. Decanen en mentoren volgen binnenkort een speciale training in Profijitverband. (Profijit is een platform voor samenwerking en afstemming vmbo-mbo).

Schoolorganisatie/-cultuur

De onder- en bovenbouw zijn in aparte gebouwen gehuisvest. Dit geldt tevens voor de teams. In de onderbouw zijn er twee teams, die steeds 2 jaar de leerlingen begeleiden. Hoewel door de inzet op teamvorming de neiging bestond dat de teams zich naar binnen keerden, is er door de schoolleiding veel werk gemaakt van het ontwikkelen van een gezamenlijke visie op en verantwoordelijkheid voor de doorlopende leerlijnen. Er wordt momenteel gewerkt in een matrixstructuur, waarbij de vaksecties zijn opgeheven en gekozen is voor verticale sectorale werkgroepen onderbouw-bovenbouw. Dit geldt tevens voor de secties M&M en M&N.

Huidige tevredenheid van leerlingen, docenten, ouders en overige ketenpartners

De sectievoorzitter M&M en M&N onderbouw/bovenbouw ziet momenteel verschillende hobbels met betrekking tot de aansluiting tussen onderbouw en bovenbouw:

- Er is een scheiding tussen leerjaar 2 en 3 (niveauverschillen leerlingen).
- De overdracht van onderbouw naar bovenbouw verloopt niet optimaal.
- Er zijn verschillen in werkwijzen tussen onder- en bovenbouw.
- De opzet van de leergebieden in de onderbouw wordt niet door iedereen ondersteund.
- Binnen de sectie M&M is geruzie over de inhoud van M&M, tweedefasedocenten hebben er moeite mee.

In het kader van de kwaliteitszorg werkt de school mee aan het VO-raadproject 'Vensters voor verantwoording' waarin regelmatig tevredenheidsmetingen worden gehouden onder leerlingen, ouders en toeleverend en afnemend onderwijs. Daarnaast functioneren er binnen de school een leerlingen- en een ouderklankbordgroep. Over het algemeen zijn alle belanghebbenden tevreden.

Kritische succes- en faalfactoren in het proces van vernieuwing/onderwijsontwikkeling

Succesfactoren:

- samenhang tussen de vakken;
- werken aan algemene vaardigheden (samenwerken, presenteren, onderzoeken, plannen, reflecteren en ontwerpen);
- uitwisseling van personeel / teamleden van onderbouw-bovenbouw;
- ontwikkelen van doorlopende leerlijnen;
- balans zoeken tussen vakgericht en leerlinggericht onderwijs;
- docenten scholen van vakgericht naar leerlinggericht werken;
- docenten dezelfde beelden laten ontwikkelen.

Faalfactoren:

- gescheiden teams onder- en bovenbouw;
- fysiek aparte gebouwen.

Contactpersoon:

Cock Jakobs MME (locatiedirecteur)

Dr. Ariënsstraat 1

7131 XN Lichtenvoorde

Tel. 0544-477070

E-mail: cjakobs@marianum.nl

Website: www.marianum.nl

5.6 Praktijkbeschrijving De Nieuwe Veste, Coevorden

Aansluiting van leergebieden in de onderbouw naar vakken in de bovenbouw in de theoretische en gemengde leerweg

Schoolportret van Scholengemeenschap De Nieuwe Veste te Coevorden

De Nieuwe Veste is een brede openbare scholengemeenschap voor vmbo bb en kb, mavo, havo, vwo (gymnasium en atheneum) en praktijkonderwijs. De Nieuwe Veste heeft twee vestigingen in Coevorden en een in Hardenberg. De theoretische leerweg wordt al enige tijd mavo genoemd.

In de bovenbouw van de theoretisch leerweg kiezen de leerlingen voor de route naar het mbo (de ambitiestroom) of voor de havo stroom (de mavo+).

In de onderbouw wordt gewerkt met de leergebieden sport en bewegen, kunst en cultuur, onderzoeken en ontwerpen (bètamavo) en natuur en techniek.

De Nieuwe Veste staat voor modern onderwijs op een spannende en eigentijdse manier, niet alleen in lokalen maar ook buiten de schoolmuren, met aandacht voor verschillende talenten.

Aanleiding

Interessanter en uitdagender moest het onderwijs worden en de leerlingen moesten zelfstandiger en zelfverantwoordelijker leren en meer keuzemogelijkheden krijgen. Dit was in 2006 de belangrijkste aanleiding de onderbouw van de theoretische leerweg te vernieuwen. Het onderwijs werd nogal traditioneel vormgegeven met een frontale en klassikale aanpak. Men besloot de aanpak drastisch te veranderen omdat men dacht dat het onderwijs ook motiverender kon. Ook wilde men meer samenhang aanbrengen tussen de verschillende vakken.

Invoering leergebieden in de onderbouw van de theoretische leerweg

In het schooljaar 2007/8 vernieuwde De Nieuwe Veste het onderwijs in de theoretische leerweg. Met het aanbrengen van meer samenhang in de vakken werd dat jaar een start gemaakt in het eerste en derde leerjaar, waarna automatisch in 2008 het tweede en vierde leerjaar volgden. Een belangrijke verandering was het werken vanuit een stamlokaal. De leerlingen zaten 25 van de 35 lessen in hun eigen lokaal, dat zij zelf konden inrichten en waar zij medeverantwoordelijk voor waren. Onderwijsinhoudelijk vormde de invoering van vier leergebieden de belangrijkste omslag. De leerlingen kregen les in de leergebieden mens & natuur, cultuur en kunst, natuur en gezondheid en natuur en techniek. De vakken Nederlands, Engels, Duits en wiskunde bleven zelfstandig in verband met *exameneisen* en de *doorlopende leerlijnen*.

In de leergebieden leerden de leerlingen zelfstandig, merendeels in tweetallen. Om de zes weken werden nieuwe koppels samengesteld. Met deze werkwijze dacht de school de vaardigheden van de leerlingen op het gebied van samenwerken te versterken. In de leergebieden werkten de leerlingen vooral aan thema's via een digitale leeromgeving, TeleTop. Met het aan TeleTop verbonden 'Dapter' kunnen de resultaten uit het e-portfolio getoond worden aan derden (ouders) en kan tevens ingeleverd werk rechtstreeks in het e-portfolio opgenomen worden.

De thema's en projecten werden opgeslagen in een databank en de leerlingen konden daaruit zelf keuzes maken. Naast de digitale leeromgeving werkten de leerlingen met hun schriften en boeken. Het verschil met vroeger was dat de computer de opdrachten aanstuurde en de leerlingen verwees naar bronnen zoals hun boek. De docenten begeleidden en coachten de leerlingen bij hun taken.

De AVO-vakken werden in klas een en twee in klassenverband gegeven in blokken van 90 minuten. De moderne vreemde talen werden via het 'onderdompelingsmodel' geleerd, gedurende 6 weken les in één taal, en in de volgende periode een andere taal. De bètavakken volgden de leerlingen in een Bètalab, waar allerlei proefjes konden worden gedaan.

Ook hier kwam de omslag naar een actievare manier van werken het plezier en de motivatie van de leerlingen ten goede.

Bij de vernieuwing van het programma werden de doorlopende leerlijnen in het oog gehouden. In het derde leerjaar moesten de leerlingen overschakelen naar een meer vastgelegde structuur met minder keuzemogelijkheden. Er moest tenslotte examen worden gedaan. Niet álles werd voor hen in het derde leerjaar anders, de leerlingen bleven bijvoorbeeld in een digitale leeromgeving werken. Daarnaast gingen de leerlingen 10 dagen op stage, naast de 40 klokuren maatschappelijke stage, die zowel binnen- als buitenschools werden uitgevoerd.

In de bovenbouw hanteerde de school een tweesporenbeleid; doorstroom naar het mbo en doorstroom naar het havo, waarbij leerlingen zodanig konden worden bijgespijkerd dat zij direct in het vijfde jaar havo konden instromen. Verder kregen de leerlingen in de bovenbouw vier uur per week technologie als zevende vak.

Het onderwijs was verder huiswerkvrij. Hiervoor werd tijd ingeruimd tijdens de flexuren bij projecten. De leerlingen namen ook geen boeken en schriften mee naar huis. Voor iedere leerling was er op school een kluisje beschikbaar.

Herziening eerdere keuze en herstructurering onderwijsprogramma

In 2009 gaat de theoretische leerweg mavo heten. De naam verandert en na een evaluatie van de vernieuwing via een SWOT-analyse ook de opzet van het onderwijs.

De aanleiding voor de analyse was het door de nieuwe afdelingsdirecteur ingezette tevredenheidsonderzoek onder de leerlingen, ouders en collega's. Na zijn aanstelling in 2008 wilde de directeur zich een goed beeld vormen van het onderwijskundig concept. Het kernteam van de afdeling mavo nam aan de analyse deel die bestond uit de ijkpunten kwaliteit van het onderwijs, doorstroom bovenbouw, basiskennis, werkhouding en efficiënt gebruik van de faciliteiten.

Vastgesteld werd onder andere dat de leerlingen grote moeite hadden met de overgang naar het derde leerjaar. Ze hadden bijvoorbeeld een kennisachterstand die in het tweede semester nog merkbaar was. Gevolg was ook dat de doorstroom naar 5 Havo mislukte.

Daarnaast klaagden ook de ouders over de geringe vorderingen van hun kinderen en het in hun ogen vrije en "softe" onderwijsklimaat (didactische aanpak) zonder huiswerk (geen boeken en schriften mee naar huis) en werken in tweetallen.

Stand van zaken in 2010: hoe heeft de school de aansluiting onderbouw-bovenbouw gerealiseerd?

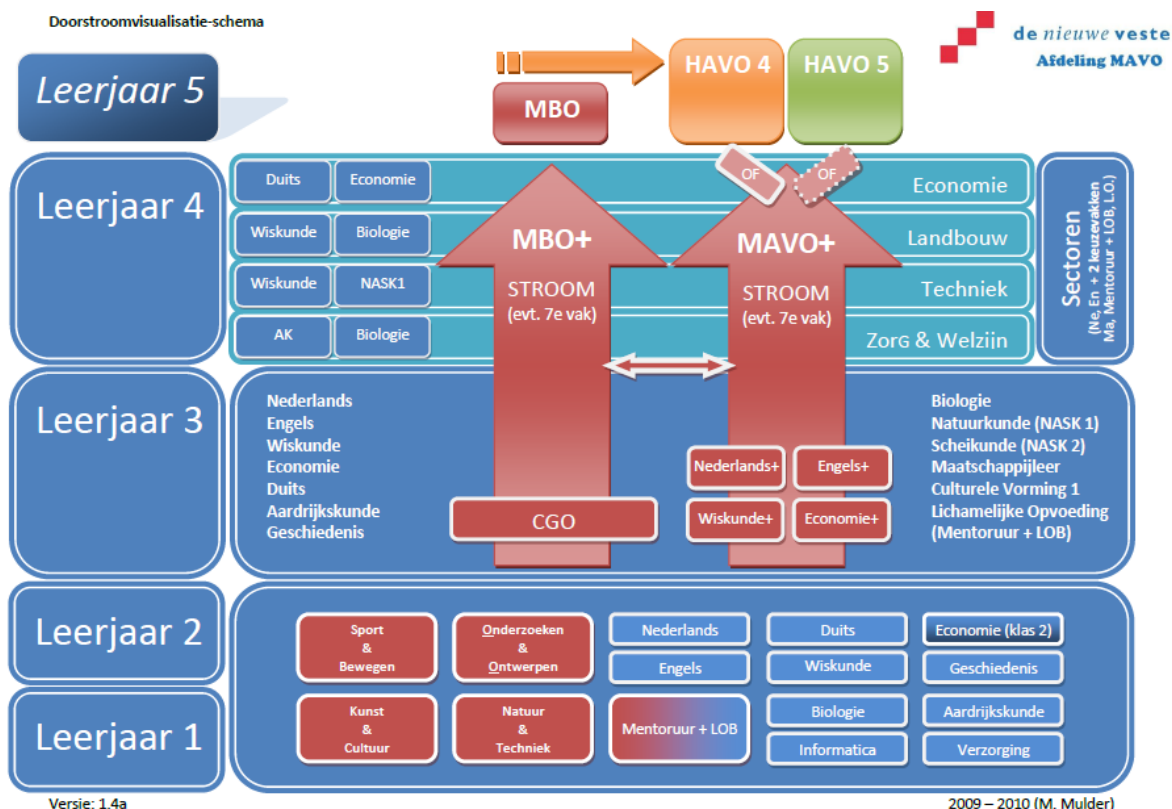
Inhoudelijk/programmatisch

Op basis van de resultaten van de door de directeur uitgevoerde SWOT-analyse zijn de volgende wijzigingen doorgevoerd om de aansluiting onderbouw-bovenbouw te verbeteren. In de onderbouw worden de vakken niet meer gecombineerd (in leergebieden) aangeboden en weer als individuele vakken gegeven. Hierdoor kan de leerstof beter uitgediept worden en komt elk vak beter tot zijn recht. Met deze gedegen voorbereiding moeten leerlingen beter kunnen doorstromen naar leerjaar 3 in de bovenbouw.

In de onderbouw is alleen het leergebied natuur en techniek overgebleven. Om de verworvenheden uit de leergebieden te behouden, komt in plaats van de flexuren het vak onderzoeken en ontwerpen.

In de bovenbouw wordt de aansluiting met de vervolgoopleidingen verbeterd. De leerlingen die mbo+ kiezen krijgen in klas 3 en 4 per week vier uur technologie, waarin de leerling via probleemgestuurd onderwijs (PGO) wordt voorbereid op het mbo. In de mavo+ volgen de leerlingen extra lessen op havoniveau. Zo is de overstap naar havo 4, soms 5, niet zo groot. Daarnaast kunnen alle leerlingen nog een extra zevende vak kiezen.

Zie afbeelding 3 voor een visualisatie van het programma.

Afbeelding 3. Doorstroomvisualisatieschema (bron: De Nieuwe Veste).

Pedagogisch/didactisch

Na het afschaffen van de leergebieden en de flexuren in de onderbouw is het vak onderzoeken en ontwerpen ingesteld. Hiermee wil men de verworvenheden uit de leergebieden toch enigszins behouden. De leerlingen werken daarbij in de digitale leeromgeving aan opdrachten, individueel of in groepjes en leren zo zelfstandig te werken en met elkaar.

Met het afschaffen van de flexuren is ook een einde gekomen aan het huiswerkvrije onderwijs en nemen de leerlingen weer huiswerk en boeken mee naar huis.

Bij de tussenevaluatie mavo (maart 2010) gaven de leerlingen aan dat zij in leerjaar 3 ineens veel meer stof, huiswerk en toetsen te verwerken kregen dan zij in leerjaar 2 gewend waren. Om voor de leerlingen een betere overgang van onder- naar bovenbouw te realiseren heeft men besloten in het tweede leerjaar de hoeveelheid werk dat gemaakt of geleerd moet worden langzaam op te voeren. Hiermee ervaart de leerling dat er steeds meer van hem gevraagd wordt en zo wordt hij beter voorbereid op 3 mavo.

Loopbaanoriëntatie en -begeleiding (LOB)

LOB begint in het eerste jaar en eindigt met het verlaten van de school. In het digitale portfolio wordt de vooruitgang in vaardigheden en de competenties bijgehouden. Dit portfolio gaat de hele schoolperiode mee en uiteindelijk mee naar de vervolgopleiding.

In de onderbouw besteden de mentoren hier aandacht aan in het geprogrammeerde mentoruur en mentorgesprek. In de bovenbouw neemt de loopbaanoriëntatie een steeds prominentere plaats in. Alle derdeklassers gaan twee weken op stage. Zij ontdekken welke beroepen leuk en interessant zijn en hoe het is om te werken (o.a. werktijden en omgaan met collega's en leidinggevenden).

In klas drie en vier gaan de leerlingen buiten de schooltijden om op maatschappelijke stage. Het is onderdeel van het vak maatschappijleer en telt mee voor de eindbeoordeling (SE).

Schoolorganisatie /-cultuur

De theoretische leerweg wordt zowel in Coevorden (Van Heeckerenlaan) als in Hardenberg (Piet Heinstraat) verzorgd. De leerlingen kunnen binnen dezelfde vestiging doorstromen van onder- naar bovenbouw.

Huidige tevredenheid van leerlingen, docenten, ouders en overige ketenpartners (o.a. vervolgonderwijs).

In februari 2010 is er weer een tevredenheidsonderzoek gehouden onder de ouders van de MAVO van De Nieuwe Veste. Hieruit is gebleken dat de ouders zeer tevreden zijn met de ontwikkelingen binnen de afdeling. Meer voorbeelden zijn de fantastische jaarlijkse resultaten, de toenemende leerlingenaantallen en de interesse van buurscholen die het programma van de afdeling willen imiteren. Voor meer informatie over de tussenevaluatie MAVO en het onderwijsconcept MAVO zie bijlage 4.

De kritische succes- en faalfactoren in het proces van vernieuwing/ onderwijsontwikkeling

- Luister goed naar je docenten, leerlingen en ouders.
- Nieuwe ideeën hebben alleen kans van slagen als er draagvlak voor is, zowel binnen als buiten de organisatie.

Contactpersoon:

Nick Struikman (directeur MAVO)

Van Heeckerenlaan 2

7742 AB Coevorden

Tel. 0524-593800

E-Mail: N.Struikman@sgdgv.nl

Website: www.denieuweveste.nl

6. Conclusies en aanbevelingen

Vanuit de perspectieven die onderscheiden zijn door Van Esch en Neuvel (2007) en die ook gehanteerd zijn voor de indeling van deze publicatie, worden hieronder een aantal conclusies getrokken en aanbevelingen gedaan.

Het onderwijssysteem

In het onderwijssysteem is een goede aansluiting tussen de onderbouw en de bovenbouw van het vmbo niet gewaarborgd. Scholen hebben een behoorlijke mate van vrijheid bij het vormgeven van hun onderwijs.

Zorgen voor samenhang in het onderwijsaanbod is voor de onderbouw een verplichting. Werken met leergebieden is één van de opties die scholen daarvoor hebben. Voor de bovenbouw is het aanbrengen van samenhang of het werken met leergebieden niet verplicht, maar ook niet verboden. Er moet wel geëxamineerd worden in vakken en beroepsgerichte programma's. De regelgeving biedt ruimte om daarbij wel samenhang te creëren in het onderwijsaanbod, bijvoorbeeld door intersectorale programma's, vakkenintegratie of het inrichten van 'eigen' leergebieden.

Een voorbeeld van een school die gebruik heeft gemaakt van deze ruimte is Carmel College Salland, dat in de bovenbouw werkt met profielen die aansluiten op de leergebieden van de onderbouw. Hiervoor worden de mogelijkheden van intersectorale programma's benut. Een ander voorbeeld is het 'eigen' leergebied natuur en zorg in de onderbouw van De Waerdenborch, waarbij in de bovenbouw aangesloten wordt door middel van integratie van avo-vakken in het beroepsgerichte programma zorg.

Inhoud/programma

Bij de aansluiting tussen onder- en bovenbouw gaat het om verticale samenhang: doorlopende leerlijnen. Deze kunnen tot stand gebracht worden door af te stemmen en afspraken te maken over de inhoud van het programma van de verschillende leergebieden en vakken. Ook vaardigheden kunnen daarbij meegenomen worden. Dit laatste wordt bijvoorbeeld gedaan door CSG Reggesteyn in Nijverdal.

Er zijn verschillende mogelijkheden voor het creëren van doorlopende leerlijnen. In ieder geval is het zaak om te zorgen voor zo min mogelijk overlap of hiaten in de aan te bieden onderwijsinhouden. Daarnaast moet voorkomen worden dat de leerlingen bij de overgang van leerjaar 2 naar leerjaar 3 abrupt in een 'andere wereld' terecht komen. Dat kan door in het derde en eventueel ook het vierde leerjaar door te gaan met leergebieden of een andere vorm van vakkenintegratie. Een voorbeeld is de werkwijze van het Marianum: zij zorgen in het derde leerjaar voor een geleidelijke overgang van leergebieden naar vakken. De Waerdenborch heeft met de vakkenintegratie in de bovenbouw ook een 'leergebiedachtige' insteek gekozen. In de genoemde voorbeelden wordt de samenhang in het programma na de onderbouw voortgezet. Scholen die daar niet voor kiezen doen er goed aan om leerlingen al in de onderbouw duidelijk te maken wat de leergebieden te maken hebben met de vakken van de bovenbouw: laat leerlingen zien hoe de verschillende vakken een plek hebben in de leergebieden en -omgekeerd- hoe de leergebieden doorlopen in de vakken van de bovenbouw. Een mogelijkheid is ook nog om bepaalde programmaonderdelen door te laten lopen van onder- naar bovenbouw. Dat gebeurt bijvoorbeeld bij de Carmel Classes in Raalte.

Het is verstandig om naast verticale samenhang ook te zorgen voor horizontale samenhang en afstemming, tussen leergebieden en vakken in de onderbouw en tussen vakken en beroepsgerichte programma's in de bovenbouw. Hieraan werkt bijvoorbeeld CSG Reggesteyn.

Pedagogisch/didactische benadering

Het is belangrijk dat de pedagogisch-didactische benadering in onder- en bovenbouw aansluiten. Dat wil niet zeggen dat alles hetzelfde moet blijven, maar leerlingen moeten een zekere continuïteit kunnen ervaren. Het helpt als er op schoolniveau een breed gedragen onderwijsconcept is, met overeenstemming over de basisprincipes van waaruit het onderwijs en de begeleiding van leerlingen vorm krijgen. De geringe omvang, het feit dat de school nog opgebouwd wordt en het bijzondere karakter van de school zorgen er bij leidersland voor dat dit gebeurt. Op andere scholen moet hier vaak specifiek op ingezet worden.

Bij CSG Reggesteyn heeft men gezocht naar een typering van de leerlingen van de basis- en kaderberoepsgerichte leerwegen. Op basis daarvan kan in onder- en bovenbouw gekozen worden voor een bepaalde benadering. Marianum heeft zich uitgebreid gebogen over de pedagogische opdracht van de school en van daaruit keuzen gemaakt. Carmel College Salland heeft gekozen voor een doorlopende lijn met in alle vier leerjaren aandacht voor talentontwikkeling door middel van de Carmel Classes en met in de profielen van de bovenbouw een werkwijze die niet breekt met de leergebieden van de onderbouw. Op de Waardenborch heeft men ervaren dat de pedagogisch-didactische aanpak op het leerplein in de onderbouw de leerlingen goed voorbereidt op de werkwijze bij het beroepsgerichte programma in de bovenbouw, dat op zijn beurt weer aansluit bij het competentiegerichte onderwijs in het mbo.

Een specifiek punt waarop een doorlopende lijn van belang is, is de mate van zelfstandigheid die van de leerling gevraagd wordt. Marianum heeft op het punt van zelfverantwoordelijk leren voor alle onderwijstypen een leerlijn uitgezet van leerjaar 1 tot het eindexamen. Voor het vmbo is daarbij onderscheid gemaakt tussen de verschillende leerwegen.

LOB

Een doorlopende leerlijn op het gebied van LOB helpt leerlingen niet alleen om goede keuzen te maken in zijn leerloopbaan, maar zorgt er ook voor dat er continuïteit is in de ontwikkeling van loopbaancompetenties bij de leerling, waaronder het zicht krijgen op de eigen talenten en mogelijkheden. Dit LOB-aspect is ook van belang bij de Carmel Classes op Carmel College Salland.

Een loopbaanportfolio dat gebruikt wordt in leerjaar 1 t/m 4 is een goed hulpmiddel. Dit zorgt ervoor dat leerlingen zicht houden op waar zij staan en op hun eigen ontwikkeling. Ook kan het gebruikt worden in de communicatie met mentoren, decanen, ouders en vervolgopleidingen. De Nieuwe Veste heeft gekozen voor gebruik van een digitaal portfolio.

Op vrijwel alle scholen wordt in de onderbouw praktische sectororiëntatie (PSO) gegeven. Het is belangrijk om hierbij aandacht te schenken aan de manier waarop onder- en bovenbouw aansluiten, bijvoorbeeld door te laten zien en ervaren hoe de inhoud en de werkwijze van de leergebieden 'terugkomen' in de bovenbouw, in sectoren, vakken en beroepsgerichte programma's.

Schoolorganisatie en -cultuur

Om een goede aansluiting tussen onder- en bovenbouw te waarborgen, is er samenwerking en afstemming nodig tussen docenten (-teams) van onder- en bovenbouw. Het is aan de schoolleiding om hierin verantwoordelijkheid te nemen, om dit te organiseren en te faciliteren. In sommige scholen is deze samenwerking er als vanzelf, leidersland is hier een voorbeeld van. Maar op veel scholen werken onder- en bovenbouw behoorlijk los van elkaar, met afzonderlijke teams en soms zelfs aparte locaties. In dit geval moeten er expliciet stappen gezet worden om te komen tot een goede aansluiting. Dit kan in de vorm van een project, om zaken op de rails te

zetten, maar daarna moet het ook structureel een plek hebben. Marianum heeft gekozen voor een matrixstructuur, waarin er horizontale teams zijn, en verticale sectorale werkgroepen.

Ontwikkelproces

De praktijkbeschrijvingen laten zien dat er nogal wat komt kijken bij het realiseren van een goede aansluiting. Schoolleiders moeten ontwikkelingen borgen, maar het daadwerkelijke ontwikkelen en uitvoeren is een zaak van alle docenten. Zij moeten betrokken worden bij het ontwikkelproces en zich verantwoordelijk gaan voelen voor meer dan hun eigen stukje van het geheel. Het kan goed werken om te beginnen met een pilot, met een beperkte groep docenten die positief staan tegenover de ontwikkeling. Dit is bijvoorbeeld bij de Waerdenborch gedaan. Kiest men voor een schoolbrede aanpak, dan is het zaak de docenten goed te informeren en te ondersteunen. De gezamenlijke studiemiddagen bij Reggesteyn hebben goed gewerkt. Een permanente ontwikkelstructuur, zoals bij Marianum, is natuurlijk ook een goede optie. In alle gevallen is het zaak dat successen 'gevierd' worden en dat docenten waardering ontmoeten voor hun inspanningen.

De tijd die nodig is voor ontwikkelingen, moet niet onderschat worden, dat is bij verschillende scholen uit de praktijkvoorbeelden gebleken. Als er te veel moet of verwacht wordt in te weinig tijd, leidt dat tot frustratie bij betrokkenen. Als een ontwikkeling niet de tijd krijgt om uit te kristalliseren, kan dat zelfs leiden tot terugdraaien van zaken, zoals bij de Nieuwe Veste. Communicatie binnen de school is van groot belang, en ook voor communicatie naar buiten moet aandacht zijn. De gang van zaken op de Nieuwe Veste laat dat zien.

Literatuurlijst

Asselt, R. van (2006). *Aansluitingen in het onderwijsstelsel, kaders voor een praktijktheorie en een praktische handreiking aan betrokkenen*. Lectoraat Instroommanagement en aansluiting. Deventer: Saxion Hogescholen.

Van Esch, W., & Neuvel, J. (2007). *De overgang van vmbo naar mbo: van breukvlak naar draagvlak*. 's Hertogenbosch: CINOP.

Projectgroep onderbouw VO (2006). *Karakteristieken en kerndoelen voor de onderbouw*. Zwolle: Projectgroep onderbouw

Projectgroep Onderbouw VO (2006). *Wat moet en wat mag in de onderbouw vo?* Zwolle: Projectgroep onderbouw

Projectgroep Onderbouw VO (2008). *Monitor 2005-2008. Blijvend in beweging vier jaar onderbouwontwikkeling*. Zwolle: Projectgroep onderbouw

SLO (2009). *Programmalijnen Mens en Maatschappij en Mens en Natuur*. Gedownload op 20 oktober 2011 van <http://www.slo.nl/voortgezet/onderbouw/themas/leerlijn/progr/>

Stichting Platforms Vmbo (2009). *Wat moet en wat mag in de bovenbouw vmbo?* Enschede: Roelofs

Bijlage 1 Werken met scenario's

Scholen hebben een grote mate van autonomie. Vergrote speelruimte gaat gelijk op met verhoogde onzekerheid en steeds snellere verandering. Die combinatie maakt het voor de schoolleider steeds noodzakelijker zich bezig te houden met strategievorming. Strategievorming kan op twee manieren. De eerste is het 'rationele paradigma.' Hierin wordt de toekomst vanuit een lineaire lijn van het verleden doorgetrokken. Men kijkt hoe het in het verleden ging en past het bestaande beleid op een aantal punten aan. Op deze wijze loopt men achteruit de toekomst in. In deze manier van werken is geen plaats voor onzekerheid, plotselinge wendingen en grillig gedrag van medewerkers.

De tweede manier is het denken in scenario's. Bij scenariodenken wordt er een ander uitgangspunt gehanteerd dan bij het traditionele strategiedenken. Scenariodenkers nemen zaken als onzekerheid, onverwachte veranderingen en weerstand van medewerkers al op in hun denken. En dat doen ze door een creatief denkproces en een dialoog op gang te brengen. In dit proces worden de bestaande vooronderstellingen ter discussie gesteld. Men loopt vooruit de toekomst in.

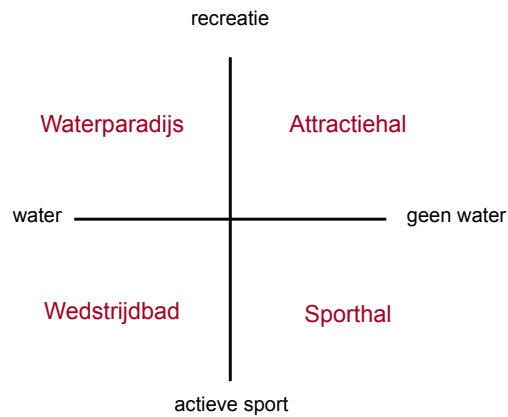
Een mogelijke aanpak voor het ontwikkelen van scenario's is: een kernprobleem en trends (of twee kernvragen of dilemma's) in een matrix tegen elkaar afzetten. Er ontstaan dan vier mogelijke scenario's. De scenario's worden uitgeschreven als 'levensechte verhalen'. Verhalen uit de toekomst. Vanuit de verhalen wordt gekeken naar het kernprobleem. Er wordt teruggeblikt op de toekomst.

De vraag kan gesteld worden: "Stel dat het scenario werkelijkheid zou zijn, welke stappen moeten we nu dan zetten en wat moeten we vooral niet doen?" Scenariodenken biedt de kans om inzicht te verkrijgen in de richting waarin de omgeving zich beweegt en om daarop een gedegen beleid uit te stippelen.

Een voorbeeld

Een middelgrote gemeente moet gaan nadenken over het plaatselijke zwembad. De bezoekersaantallen lopen terug en de kosten lopen op. Welke keuze moet er worden gemaakt om in de gemeente een plek te hebben waar mensen met hun kinderen graag naar toe gaan, en die bovenal rendabel is?

Een logische gedachte is om de zwembadfunctie te behouden en overal te gaan kijken hoe het in andere plaatsen beter gaat. In deze gemeente heeft men gekozen voor het scenariodenken. Het dilemma waarvoor men zich plaatste was: wordt het nog een zwembad of gaan we iets anders doen (water of geen water)? De te verwachten trends kwamen uit op de vraag of mensen meer willen recreëren of juist meer actieve sport willen bedrijven. De matrix kwam er als volgt uit te zien.

Bij elk van de scenario's werd vervolgens een script geschreven: hoe ziet "het plaatje" eruit wat betreft doelgroepen, gebruik, kosten, enzovoort? Tenslotte werd uitgewerkt welke stappen er bij elk van de vier scenario's nodig zouden zijn om te komen tot realisatie. Scholen die willen nadenken over toekomstige ontwikkelingen, kunnen gebruik maken van de scenariowerkwijze. Er zijn dan verschillende varianten van betrokkenheid mogelijk:

1. De scenario's worden extern ontwikkeld; de directie kiest welke relevant zijn.
2. De scenario's worden ontwikkeld en uitgewerkt door het management. Het management communiceert de relevante scenario's met het personeel.
3. De scenario's worden gezamenlijk door personeelsleden en het management ontwikkeld.
4. De scenario's worden ontwikkeld door een grote groep van betrokkenen, bestaande uit management, personeelsleden, leerlingen en belanghebbenden buiten de school.

Voor een zo groot mogelijk draagvlak hebben de varianten 3 en 4 de voorkeur. In de verschillende scenario's kunnen de onderliggende opvattingen van medewerkers over de eigen school en de persoonlijke waarden een plek krijgen. Dat verhoogt de betrokkenheid. Ervoor kiezen om het personeel te betrekken bij de ontwikkeling van scenario's vraagt wel moed van het management. Immers: de uitkomst van het proces kan een andere zijn dan voorzien en gewenst door het management.

De ontwikkelde scenario's geven min of meer extreme beelden van de mogelijke toekomst. Bij de scenario's kunnen kansen, bedreigingen, onzekerheden, investeringen, en dergelijke worden uitgewerkt. Uiteindelijk wordt een beslissing genomen over de richting die de school inslaat.

Stap 1

Teken een assenkruis en zet op de assen twee dilemma's. In ons voorbeeld zijn dit:

- Wel of geen doorlopende leerlijnen.
- Wel of geen leergebieden in de onderbouw.

Stap 2

Probeer in de vier kwadranten van het assenkruis, de ‘hoeken van de toekomst’, benamingen te plaatsen die straks ook herkenbare ‘kreten’ zijn in de school. Dit kunnen nummers zijn of kleuren, maar mooier is wanneer mensen al een beeld krijgen bij de benaming. In het voorbeeld is gekozen voor:

Stap 3

Nu de hoeken bekend zijn, is het de kunst om per hoek een verhaal of script te schrijven. Elk script moet onderscheidend zijn van de andere. Het helpt vaak om van te voren per hoek een aantal criteria te benoemen. In het voorbeeld zouden criteria kunnen zijn de perspectieven van Van Esch en Neuvel (2007) of de aansluitingsaspecten van Van Asselt (2006). Omdat de perspectieven 1. systeemtheoretisch perspectief en 5. organisatiekundig en –cultureel perspectief van Van Esch en Neuvel (2007) veel verder voeren dan alleen de aansluiting van leergebieden in de onderbouw naar vakken in de bovenbouw, is gekozen voor de aansluitingsaspecten van Van Asselt (2006).

- een studeerbare overgang in **leerinhoud** van de aansluitende programma's;
- een hanteerbare breuk in **pedagogisch-didactische benadering** in leer- en onderwijsprogramma's;
- continuïteit in **leeromgevingen** tussen onder- en bovenbouw;
- het aansluiten op **verwachtingen en aspiraties** bij deelnemers.

Het gaat erom dat de hoeken ingevuld worden op een gestructureerde manier. Het voordeel van het schrijven van de scripts is dat iedere deelnemer van het scenarioteam zijn 'ei' kwijt kan. Ieder vindt in de scripts elementen waarbij hij zich thuis voelt.

Scenario's voor de aansluiting van leergebieden in de onderbouw naar vakken in de bovenbouw

		Wel leergebieden			
		Van samenhang naar losse vakken	Leerlijnen in samenhang		
Geen doorlopende leerlijnen	Leerinhoud	De leerling krijgt in de leergebieden een breed scala aan delen van vakken aangeboden die in de bovenbouw, afhankelijk van de gekozen sector, wel of niet terugkomen. De leerling heeft daardoor een goed zicht in de vakken op zijn keuzemogelijkheden.	Leerinhoud	De leerling ervaart een samenhang in de leerlijn per leergebied of vak maar ook tussen de verschillende leerlijnen. De leerling ervaart dat er relaties liggen tussen vakinhouden en tussen leervaardigheden.	Wel doorlopende leerlijnen
	Pedagogisch-didactische benadering	De leerling leert in de leergebieden een aantal leervaardigheden te ontwikkelen, zoals werken in groepen, zelfverantwoordelijkheid, enzovoorts. In de bovenbouw kan hij deze vaardigheden inzetten.	Pedagogisch-didactische benadering	De leerling ontwikkelt een aantal leervaardigheden. Door de goede afstemming tussen kernteams is het zicht op elke individuele leerling optimaal en kan begeleiding op maat worden ingezet.	
	Leeromgevingen	De leeromgevingen zijn voor de leergebieden gericht op onderzoeken / ontdekken. In de bovenbouw is de leeromgeving meer gericht op leren voor het examen.	Leeromgevingen	De leerling krijgt te maken met leer- en werksituaties waarmee bij alle leergebieden en vakken op dezelfde manier wordt omgegaan.	
	Verwachtingen en aspiraties	De leerling heeft in de leergebieden ontdekt wat zijn rol is in het leerproces. Hij weet wat hij kan en wat hij wil. In de bovenbouw wordt daarop voortgeborduurd bij de keuze voor een beroepsopleiding.	Verwachtingen en aspiraties	De leerling leert door de gezamenlijke aanpak over welke kwaliteiten hij beschikt en aan welke kwaliteiten hij nog moet werken. Hij heeft op die manier een goed beeld van wat de vervolgopleidingen van hem vragen.	
	Losse vakken		Losse leerlijnen		
	Leerinhoud	De leerlingen krijgen in de onderbouw die vakken die ze in de bovenbouw ook nodig hebben. Op deze manier gaat geen leertijd verloren. Natuurlijk zal bij de overstap naar de bovenbouw hier en daar iets herhaald moeten worden.	Leerinhoud	De leerlingen krijgen in de onderbouw de vakken die zij in de bovenbouw ook nodig hebben. Door de goede afspraken over de leerlijnen is de overstap naar de bovenbouw probleemloos.	
	Pedagogisch-didactische benadering	De leerlingen leren per vak te ontdekken hoe zij het best kunnen leren en op welke leervaardigheden een beroep wordt gedaan. De docenten begeleiden de leerlingen daarin. Wanneer zij in de bovenbouw in een beroepsgerichte afdeling komen zullen zij daar een aantal professionele vaardigheden bij leren.	Pedagogisch-didactische benadering	Door de goede afspraken over de leerlijnen is het voor leerlingen en docenten duidelijk welke begeleiding per leerling noodzakelijk is. In de leerlijnen zijn afspraken gemaakt over de aard en het niveau van de leervaardigheden.	
	Leeromgevingen	De leerling past zich aan de verschillende leeromgevingen aan. De leer- en werksituaties, wijze van toetsen en beoordelen worden bepaald door het vak en de docent. Ook hoe contextrijk de leeromgeving is wordt bepaald door de docent of door de vakgroep.	Leeromgevingen	De vakgroepen zorgen er in de doorlopende leerlijnen voor de contexten waarin de leerlingen leren te voorzien van complicerende factoren, om te zien hoe leerlingen zich daarin ontwikkelen.	
	Verwachtingen en aspiraties	De leerling leert per vak welke eigen kenmerken (geschiktheid, vaardigheden, enzovoorts) hij heeft en welke gewenste kenmerken hij zou moeten hebben.	Verwachtingen en aspiraties	De leerling leert door de doorlopende leerlijnen welke gewenste kenmerken hij moet hebben en hoe hij zijn eigen kenmerken kan ontwikkelen.	
			Geen leergebieden		

Stap 4

Van belang is dat de keuze voor een scenario door iedereen gedragen wordt. Zodra het scenarioteam de keuze gemaakt heeft, is dit scenario de ambitie voor de toekomst. Op strategisch, tactisch en operationeel niveau wordt uitgewerkt hoe het scenario landt in de school.

Wat te doen met de opbrengst?

Vanuit het scenario kunnen scholen een link leggen naar een veranderingstraject voor de eigen organisatie. Veranderen kan op verschillende manieren:

1. *Behouden*
Behouden staat voor continueren. Inventariseer de zaken die goed gaan en die op termijn ook goed moeten blijven gaan.
De kernvraag hierbij is: "Wat doen we goed en hoe houden we dit vol?"
2. *Versterken*
Versterken of verbeteren staat voor de geleidelijke en kleine aanpassingen die nodig zijn om zaken op een kwalitatief hoger niveau te brengen.
De kernvraag luidt: "Wat doen we nog niet goed genoeg en wat moeten we ontwikkelen?"
3. *Reorganiseren*
Reorganiseren staat voor zaken die wel al gebeuren maar onvoldoende scoren. Het is de bedoeling op korte termijn het uitvoeringsniveau te verhogen.
De kernvraag is: "Wat doen we niet goed en moeten we anders gaan doen?"
4. *Vernieuwen*
Vernieuwen staat voor het starten van zaken die voorheen niet of nauwelijks door de organisatie werden ondernomen.
Hier is de kernvraag: "Wat doen we (nog) niet, maar moeten we wel gaan doen?"
5. *Saneren*
Saneren staat voor het beëindigen van zaken die niet meer zinvol zijn in relatie tot de (nieuwe) doelen.
De kernvraag hierbij is: "Wat moeten we niet meer gaan doen, wat moeten we afschaffen?"

De soorten veranderingen zoals omschreven in 1, 2 en 3 passen in een filosofie van *verbeteren*, de soorten 4 en 5 gaan over *vernieuwen*. Dit onderscheid is al oud: het maakt verschil of je het bestaande probeert te optimaliseren of juist streeft naar een heel nieuwe aanpak.

Het sturen van veranderingen kan via de weg van betrokkenheid of via de weg van beheersing. *Betrokkenheid* staat voor:

- een innovatieproces via de bottom-up benadering;
- een motivatieproces via intrinsieke motivatie;
- een organisatieproces dat decentraal georganiseerd is.

Beheersing staat voor:

- een innovatieproces via de topdown benadering;
- een motivatieproces via extrinsieke motivatie;
- een organisatieproces dat centraal georganiseerd is.

Er is altijd betrokkenheid én beheersing: het gaat om de verhouding tussen die twee. Een school zal keuzes moeten maken en zijn eigen route moeten uitstippelen. Factoren die hierbij een rol spelen zijn:

- de traditie van besluitvorming in de school;
- de aard van de veranderingen, de beleefde urgentie;
- de mate waarin er aanknopingspunten liggen voor de beoogde verandering;
- de mate waarin het management in staat is leiding te geven aan het veranderingsproces.

Waar loopt u straks tegenaan?

Het ontwikkelen van scenario's in de eigen school is niet gemakkelijk. In het voorbeeld is een aanzet gegeven hoe de scenario's eruit kunnen zien voor doorlopende leerlijnen van leergebieden naar losse vakken.

Het zou kunnen zijn dat aan de hand van de scenario's beslissingen genomen worden over leergebieden, leerlijnen, enzovoorts. Dan komen er onzekerheden waar rekening mee gehouden moet worden.

- Krachten van binnenuit
  - voldoende draagvlak binnen de school
  - voldoende veranderingspotentieel bij docenten
  - goede afspraken bij doorstroming naar mbo
  - goede afspraken met bedrijfsleven, instellingen en andere scholen over stages, gastlessen, korte excursies, opdrachten, enz. Hierbij zijn nodig
    - goede communicatie;
    - kennen van elkaars behoeften;
    - werken aan de relaties
  - aansluiten bij netwerken.

- Krachten van buitenaf

Hier wordt een beetje in de toekomst gekeken. Krachten, waarvan verwacht werd dat die de toekomst in een bepaalde richting sturen, worden naast elkaar gezet. Een gangbare indeling van deze krachten is:

  - vertrouwen bij ouders leerlingen
  - eisen en wensen van de inspectie
  - demografische ontwikkelingen.

Bijlage 2 Carmelclasses

INVOERING LEERGEBIEDEN (BB-KB-GT) – CARMELCLASSES (BB-KB-GT) - INTERSECTORAAL (GT) versie 01-03-2010							
LEERGEBIEDEN LEERJAAR 1 + 2							
Begeleiding gericht op	Talent ontdekken, talent ontwikkelen, motiveren, oriënteren LOB Begeleiding						
Leergebieden/lintvakken → (alle leerlingen volgen alle leergebieden)	Mens & Maatschappij	Mens & Gezondheid	Mens & Natuur	Kunst & Cultuur	Moderne Vreemde Talen	Nederlands	Wiskunde
Carmelclass → (Koppelen aan leergebied)	Discovery	Sport & Lifestyle	Science & Technology	Art&Music	International		
Vakken leergebied BB-KB	Aardrijkskunde Geschiedenis Economie Levens- beschouwing	Biologie Verzorging Lichamelijke Opvoeding	Natuur / Scheikunde Techniek	Tekenen Handvaardigheid Muziek Drama	Engels		

Vakken leergebied GT	Aardrijkskunde Geschiedenis Economie Levens- beschouwing	Biologie Verzorging Lichamelijke Opvoeding	Natuur/ Scheikunde Techniek	Tekenen Handvaardigheid Muziek Drama	Engels Duits Frans		
Leerjaar 3 en 4	↓	↓	↓	↓	↓		
Leerlijn	Profiel M&M	Profiel M&G	Profiel M&N	Profiel K&C	Profiel Internationaal	Nederlands	Wiskunde
Begeleiding gericht op	Talentontwikkeling, motiveren, verdieping, oriënteren op beroepenveld (aanmelding vervolgonderwijs), diplomering						
Carmelclass	Discovery	Sport & Lifestyle	Science & Technology	Art&Music	<i>International</i>		
Intersectoraal: relatie met sectoren	Economie Groen Techniek Zorg en Welzijn	Zorg en Welzijn Economie Groen Techniek	Techniek Economie Zorg en Welzijn Groen	Zorg en Welzijn Economie Techniek Groen	Economie Groen Techniek Zorg en Welzijn		
In profiel	Nederlands Wiskunde	Nederlands Wiskunde	Nederlands Wiskunde	Nederlands Wiskunde	Nederlands Wiskunde		

<p><u>Doorstroomeisen:</u></p> <p>BB→ MBO niveau 2 KB→ MBO niveau 3+4 GT→ MBO niveau 4 / HAVO</p>	<p><u>Afdelingsonderwijs: 1 verplicht vak en 1 keuzevak</u></p> <p>*Economie : verplicht vak economie / keuze: wiskunde of Duits *Groen : verplicht vak wiskunde / keuze biologie of natuurkunde *Techniek : 2 verplichte vakken: wiskunde en natuurkunde *Zorg en Welzijn : verplicht vak biologie / keuze: aardrijkskunde / geschiedenis / maatschappijleer 2 / wiskunde</p> <p>*op dit moment loopt discussie 2 vakken terugbrengen naar 1 vak</p> <p><u>Intersectoraal onderwijsprogramma:</u></p> <p>Technologie en Commercie: verplicht vak wiskunde Technologie en Dienstverlening: verplicht vak wiskunde Dienstverlening en Commercie: verplicht vak economie</p> <p>(met een verplicht deel = doorstroomrelevant en een niet verplicht deel = niet doorstroomrelevant = keuzemogelijkheden)</p>					
<p><u>Examen beroepsgericht in profiel:</u></p> <p>Afdelingsprogramma BB-KB</p> <p>Intersectoraal BB-KB (SE –CE)</p> <p>Intersectoraal GT (SE)</p> <p>CE</p>	<p>Prog. beroepsgericht Carmelclass</p> <p>T&C/T&D/D&C Discovery T&C/T&D/D&C Discovery</p> <p>Globaal</p>	<p>Prog. beroepsgericht Carmelclass</p> <p>T&C/T&D/D&C</p> <p>Sport&Lifestyle Recreatie</p> <p>T&C/T&D/D&C Sport&Lifestyle Recreatie</p> <p>Globaal</p>	<p>Prog. beroepsgericht Carmelclass</p> <p>T&C/T&D/D&C</p> <p>Science &Technology</p> <p>T&C/T&D/D&C Science &Technology</p> <p>Globaal</p>	<p>Prog. beroepsgericht Carmelclass</p> <p>T&C/T&D/D&C</p> <p>Art&Music Media</p> <p>T&C/T&D/D&C Art&Music Media Globaal</p>	<p>Prog. beroepsgericht Carmelclass</p> <p>T&C/T&D/D&C</p> <p>International</p> <p>T&C/T&D/D&C International Globaal</p>	

<p>Vakken klas 3-4 GT Intersectoraal Voor alle leerlingen verplicht</p> <p><i>(cursief – examenvak)</i></p> <p>GT keuze</p>	<p>Nederlands Engels Maatschappijleer Levensbeschouw. CKV Lichamelijke Op. LOB/LL.beg. Intersectoraal Wiskunde</p> <p>Duits/Frans Ec/Bi/Na Frans Duits Natuurkunde Biologie Economie Aardrijkskunde Geschiedenis Maatsch. Leer 2 Scheikunde Tekenen LO2 Etc.</p>	<p>Nederlands Engels Maatschappijleer Levensbeschouw. CKV Lichamelijke Op. LOB/LL.beg. Intersectoraal Wiskunde</p> <p>Duits/Frans Ec/Bi/Na Frans Duits Natuurkunde Biologie Economie Aardrijkskunde Geschiedenis Maatsch. Leer 2 Scheikunde Tekenen LO2 Etc.</p>	<p>Nederlands Engels Maatschappijleer Levensbeschouw. CKV Lichamelijke Op. LOB/LL.beg. Intersectoraal Wiskunde</p> <p>Duits/Frans Ec/Bi/Na Frans Duits Natuurkunde Biologie Economie Aardrijkskunde Geschiedenis Maatsch. Leer 2 Scheikunde Tekenen LO2 Etc.</p>	<p>Nederlands Engels Maatschappijleer Levensbeschouw. CKV Lichamelijke Op. LOB/LL.beg. Intersectoraal Wiskunde</p> <p>Duits/Frans Ec/Bi/Na Frans Duits Natuurkunde Biologie Economie Aardrijkskunde Geschiedenis Maatsch. Leer 2 Scheikunde Tekenen LO2 Etc.</p>	<p>Nederlands Engels Maatschappijleer Levensbeschouw. CKV Lichamelijke Op. LOB/LL.beg. Intersectoraal Wiskunde</p> <p>Duits/Frans Ec/Bi/Na Frans Duits Natuurkunde Biologie Economie Aardrijkskunde Geschiedenis Maatsch. Leer 2 Scheikunde Tekenen LO2 Etc.</p>		
---	--	--	--	---	--	--	--

Bijlage 3 Kenmerken van de vmbo-leerling

Stuudiemiddag 2 maart 2010. CSG Reggesteyn, locatie C, in samenwerking met SLO

	Kenmerken leerling BB	Kenmerken leerling KB
<u>Motivatie:</u> ✓ context van leerstof ✓ aansluiting bij belevingswereld ✓ rol van samen leren ✓ Meet persoonlijk succes aan....	X XX X reacties van anderen op resultaten. (sociale status)	X X XX op basis van hoogte prestatie.
<u>Informatie verwerken:</u> ✓ beeld -tekstgebruik ✓ type instructie ✓ informatiebron ✓ beoordeling van relevantie van de lesstof ✓ lesstof kunnen duiden in een context	80%-20% kort en duidelijk/visueel leerboek+ computer bruikbaarheid in dagelijks leven. X	60%-40% kort en duidelijk/visueel. leerboek+ computer bruikbaarheid in dagelijks leven XX
<u>Samenwerken:</u> ✓ om het samen zijn in de groep ✓ om betere te kunnen leren ✓ om van anderen te leren ✓ samenwerken en leerrendement	XX X X X	X XX XX XX
<u>Leesvaardigheid:</u> ✓ type opdrachten ✓ gebruik van taal ✓ willen lezen	praktijk/ minder leesteksten groepstaal/ eenvoudiger absoluut niet/ niet te veel/ korte teksten	combinatie praktijk - theorie groepstaal, in mindere mate matig tot redelijk
<u>Multitasken:</u> ✓ meerdere taken kunnen uitvoeren ✓ combineren van taken ✓ concentratie ✓ meerdere bronnen kunnen raadplegen	geen geen laag, korte spanningsboog een-voor-een	taak voor taak taak voor taak matig tot voldoende een-voor-een

<u>Begeleiding van de docent:</u> ✓ begeleiding tijdens het uitvoeren ✓ gestructureerd of op afstand ✓ coaching ✓ type opdrachten ✓ eerlijkheid en authenticiteit van de docent	XXX gestructureerd X kort en bondig XXX	XX beide XXX kort en bondig, met klein stukje zelfstandigheid XXX
<u>Instructie van de docent:</u> ✓ mate van structuur ✓ vakkennis van de docent ✓ type instructie dat past bij de leerling ✓ aandacht voor eigen persoonlijkheid van de leerling	XXX belangrijk/meer in bredere zin visueel, duidelijk en zo kort mogelijk, liefst praktijk. XXX	XX XX meer verdieping Idem BB, maar met stukje meer tekst en zelfstandigheid. XXX

Bijlage 4A Tussenevaluatie mavo 2010 (bron: De Nieuwe Veste)

In vervolg op de SWOT-analyse (2008) heeft de Commissie mavo in maart 2010 de veranderingen die per september 2009 zijn ingevoerd geëvalueerd en het volgende geadviseerd:

Sectorkeuze

Voorgesteld wordt de leerlingen in het vierde leerjaar naast de twee verplichte vakken een zevende keuzevak aan te bieden. De leerling kan daarmee het vakkenpakket nog beter afstemmen op de vervolgopleiding.

Overstap onderbouw-bovenbouw

In het begin van de derde klas mavo hebben leerlingen en ouders het gevoel dat er ineens veel meer gedaan moet worden dan in de tweede klas. Dit wordt mede veroorzaakt door de maatschappelijke stage en de LOB-stage. Ook hebben leerlingen het idee dat zij meer huiswerk moeten maken en dat de hoeveelheid stof waarover getoetst wordt groter is dan gewend. In schooljaar 2009 zijn de bovenstaande wijzigingen (o.a. afschaffen leergebieden en flexlessen) pas doorgevoerd, waardoor dit gevoel de komende jaren zou moeten afnemen.

Als mogelijke oplossing adviseert de commissie het tweede jaar te gebruiken om de hoeveelheid werk dat gemaakt of geleerd moet worden langzamerhand op te voeren. De leerling ervaart dan dat er steeds meer van hem gevraagd wordt en wordt zo beter voorbereid op 3 mavo.

Overgangsnormen

De overgangsnormen van klas 1 naar 2 en van klas 2 naar 3 worden aangepast. Hierdoor zullen de leerlingen die niet aan de eisen van mavo voldoen, eerder afstromen naar een ander niveau of blijven zitten. Leerlingen die naar 3 mavo mogen, moeten in principe in staat zijn om zonder verdere problemen het examen te halen. Bij twijfel geen toegang tot mavo 3.

Werkhouding leerlingen

Er wordt veel geklaagd over de werkhouding van de leerlingen. De commissie wil dat de leerling toch in staat is om opdrachten uit te voeren en daarbij voldoende resultaat te behalen.

Een eerste voorwaarde is dat elke docent duidelijk stelt aan *welke eisen* de opdracht moet voldoen en *wanneer het werk ingeleverd* moet worden. Daarnaast heeft de leerling de inspanningsverplichting om zijn beste te doen om het (huis)werk op tijd af te hebben.

In het PTA moet goed vermeld staan of het gaat om een Praktische Opdracht of een Handelingsdeel. Herkansingen in klas 1 en 2 worden afgeschaft. Er zijn genoeg toetsen om te compenseren.

De ouders moeten een inlogcode krijgen om de resultaten van hun kind in te kunnen zien.

Bèta-mavo

Met ingang van 2011 gaat het vak O&O in de onderbouw Bètamavo heten. De afdeling mavo heeft besloten deel te nemen aan het Vmbo-Ambitieprogramma. Dit programma van het Platform Bèta techniek stimuleert in de beroepskolom (vmbo-mbo-hbo) de innovatie van het technisch onderwijs. Doel is dat meer jongeren kiezen voor een carrière in de bètatechniek. De uitgangspunten van dit programma sluiten aan bij de doelstellingen van het onderwijskundig

concept van de afdeling mavo. Ook geeft het een extra impuls voor innovatief en aantrekkelijk onderwijs.

Ieder leerjaar bestaat uit 4 projecten met opdrachten die staan in de context van de bètawerelden.

project	bètawereld
zorg & welzijn	voeding & vitaliteit; mens en medisch
techniek	science & exploration; mobiliteit & ruimte; water, energie & natuur
economie & commercie	market & money
creatief	lifestyle & design

In elk project staat een ander bètatechnisch beroep centraal en een ander vraagstuk. Op deze manier kan de leerling onderzoeken wat goed bij hem/haar past.

Havostroom/ ambitiestroom

In de bovenbouw start het examenprogramma. Leerlingen bereiden zich voor op de doorstroom naar het mbo of havo. Leerlingen kiezen voor de Ambitiestroom of de Havostroom (was mbo+ en mavo+).

In de *ambitiestroom* wordt gewerkt met opdrachten die bij voorkeur rechtstreeks uit de praktijk komen. In deze lessen is er veel aandacht voor LOB en het sluit aan bij de werkwijze in het mbo.

Leerlingen die de *havostroom* kiezen, volgen 4 uur per week de lessen Engels, Nederlands, wiskunde en economie. De commissie adviseert deze lessen te laten verzorgen door docenten die werkzaam zijn in havo. Zij kennen de eisen die aan havoleerlingen gesteld worden. Indien de mogelijkheid er is, zou de leerling een uur in de havoklas mee moeten kunnen draaien.

Sectorwerkstuk

Het onderwerp van het sectorwerkstuk is verplicht: onderzoek de vervolgopleiding. Dit onderwerp sluit goed aan bij de Ambitiestroom. Leerlingen van de Havostroom kunnen meedraaien met de uren van de ambitiestroom en daar begeleid worden.

Bijlage 4B Onderwijskundig concept mavo (bron: De Nieuwe Veste)

In 2011 is de afdeling mavo een begrip op De Nieuwe Veste. Daarbij zijn vier uitgangspunten heel belangrijk voor een optimale leersituatie; *structuur, overzicht, duidelijkheid en rust*. De leerling krijgt de gelegenheid om zijn sterke punten verder te ontwikkelen en leert om zelfstandig te werken. De leerling draagt mede verantwoordelijkheid voor zijn eigen leerproces.

Onderbouw

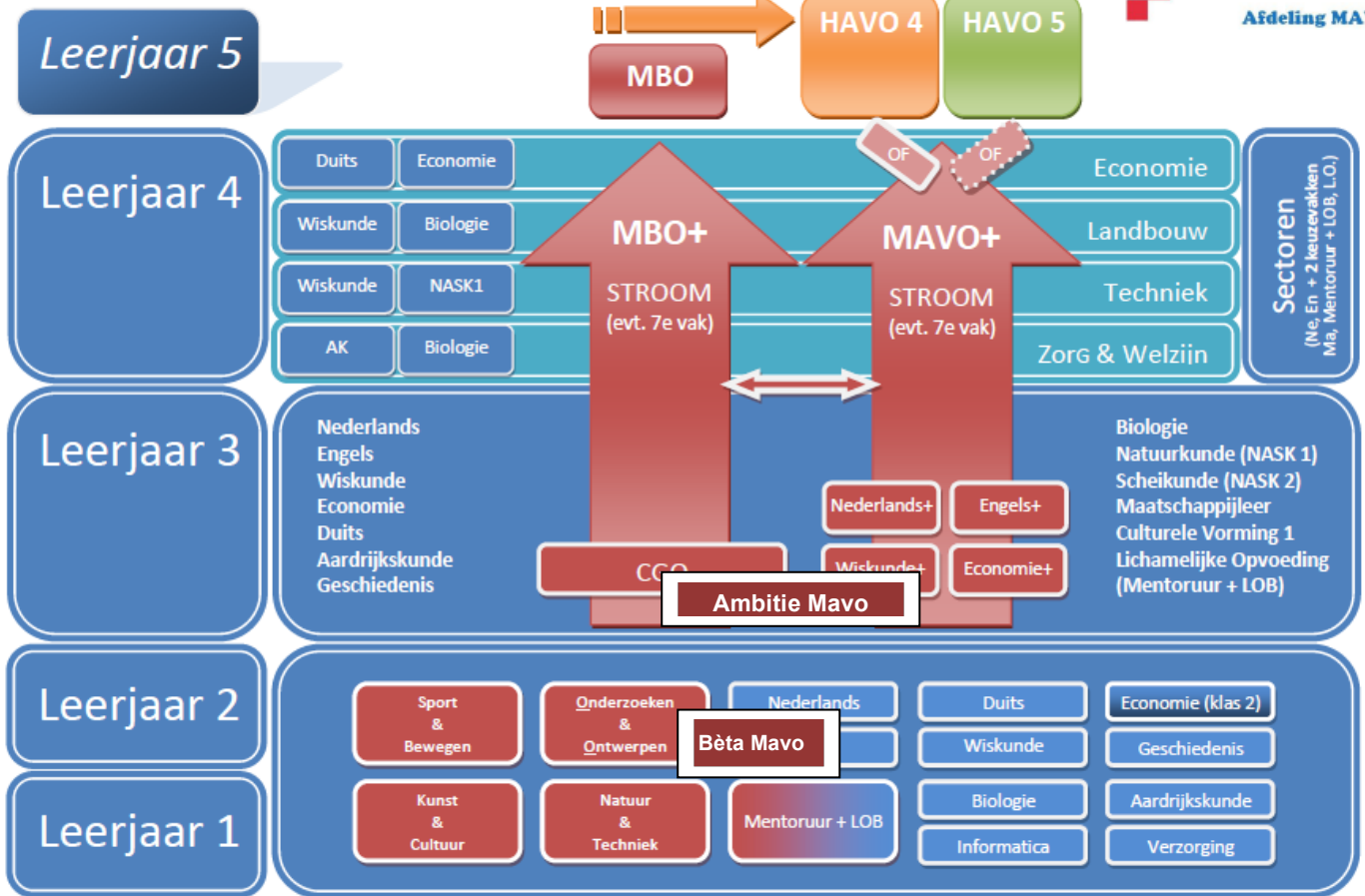
In leerjaar 1 en 2 krijgen de leerlingen de vakken zoals aangegeven in onderstaand schema. Daarbij wordt het vak O&O met ingang van 2011 Bètamavo. Het vak economie komt in schooljaar 2009 / 2010 in klas 2 aan de orde.

In de onderbouw werken de leerlingen aan de volgende *competenties*; 1. onderzoeken 2. plannen en organiseren 3. samenwerken 4. informatie verzamelen 5. informatie beoordelen 6. Schriftelijk presenteren 7. mondeling presenteren 8. Discussiëren 9. Reflecteren 10. studeren.

Bovenbouw

Afhankelijk van zijn prestatie (cijferlijst) kiest een leerling voor de Ambitiemavo of Havostroom. Mbo+ verandert in Ambitiemavo en mavo+ in Havostroom.

In de Ambitiemavo wordt gewerkt aan de meer *beroepsspecifieke competetenties (MBO)* 1. leiden en beslissen 2. ondersteunen en samenwerken 3. Interacteren, beïnvloeden en presenteren 4. analyseren en interpreteren 5. creëren en leren 6. organiseren en uitvoeren 7. aanpassen en aankunnen 8. ondernemen en presteren.

Afbeelding 4. Doorstroomvisualisatieschema mavo (bron: De Nieuwe Veste).

SLO is het nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling. Al 35 jaar geven wij inhoud aan leren en innovatie in de driehoek beleid, wetenschap en onderwijspraktijk. De kern van onze expertise betreft het ontwikkelen van doelen en inhouden van leren, voor vele niveaus, van landelijk beleid tot het klaslokaal.

We doen dat in interactie met vele uiteenlopende partners uit kringen van beleid, schoolbesturen en -leiders, leraren, onderzoekers en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties (ouders, bedrijfsleven, e.d.).

Zo zijn wij in staat leerplankaders te ontwerpen, die van voorbeelden te voorzien en te beproeven in de schoolpraktijk. Met onze producten en adviezen ondersteunen we zowel beleidsmakers als scholen en leraren bij het maken van inhoudelijke leerplankeuzes en het uitwerken daarvan in aansprekend en succesvol onderwijs.

SLO

Piet Heinstraat 12
7511 JE Enschede

Postbus 2041
7500 CA Enschede

T 053 484 08 40
F 053 430 76 92
E info@slo.nl

www.slo.nl

slo